

M. ZIYAVIDDINOVA,
D. XUDJANOVA

ARUZ ILMI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

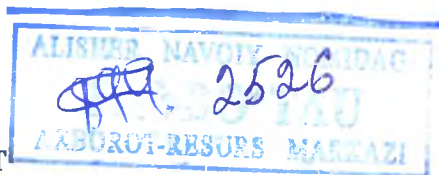
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INTITUTI

M. ZIYAVIDDINOVA, D. XUDJANOVA

ARUZ ILMI

Darslik

**TOSHKENT
«NOSHIR»
2019**

UO'K 811.411.21(075.8)

81.2Arab-923

Z-60

Mas'ul muharrir:

A. Mannonov filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

R.U. Xodjaeva f.f.d., prof.

S. Sotiboldieva f.f.d., dots.

Ziyaviddinova, M.

Aruz ilmi [Matn]: darslik / M. Ziyaviddinova, D.J. Xudjanova. - Toshkent: «Noshir» nashriyoti, 2019. - 128 b.

KBK 81.2Arab-923

Ushbu darslik aruz ilmining qonun-qoidalari, tarkibiy qismlari, aruz bahrlari va aruz doiralari hamda Movarounnahrlik olimlarning aruzga doir asarlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Mazkur darslik "Arab filologiyasi" va "Mumtoz filologiya" mutaxassisligi bo'yicha bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan.

Ushbu darslik ToshDSHI Kengashning 2019 yil 28 fevraldagi
7 son majlisida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5484-1-1

© M. Ziyaviddinova,

D. Xudjanova, 2019

© «Noshir» nashriyoti, 2019.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyotining salmoqli qismini nazmiy asarlar tashkil etadi. Shu bois, sharqshunos talabalar mumtoz arab, fors va o'zbek she'riyatini to'g'ri o'qish, ma'lum bir maromdagi ohangini anglash uchun aruz nazariyasini o'rganishlari lozimdir.

Mazkur "Aruz ilmi" darsligining maqsadi arab bo'limi va mumtoz filologiya talabalarini vaznlar tushunchasi bilan tanishtirib, she'riy asarlarni vaznini aniqlab, o'z qolipiga solib, musiqiy ohangda o'qishga o'rgatishdir.

Talabalarga mumtoz va hozirgi arab va o'zbek shoirlari she'rlaridan misollar keltirib, ularning har biri vaznga solib o'qitiladi.

Bu esa, talabalarga murakkab she'riy ohangning jilva-jilosini chuqur his etishga yordam beradi.

Mazkur fanni o'qitilishidan maqsad – talabalarda o'rganilayotgan mamlakatlar adabiyoti va adabiyot nazariyasi fanlarida milliy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, uning rivojlanish qonuniyatlari bilan bir qatorda, aruz ilmini ixtiro qilgan arab olimining hayoti va ijodi, O'rta Osiyolik olimlarning mazkur fan rivojiga qo'shgan hissalarini to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Aruz vaznida yozilgan qasida, she'r yoki g'azal ma'nolarini tushunish bilan birga, ularni o'z vazni-ohangi bilan o'qish, talaffuz etish ham juda muhim. Har bir she'riy asar o'z vazni bilan o'qilmasa, undagi ma'nolar yorqin va ta'sirchan chiqmaydi. Bitta tovush yoki qo'shimcha noto'g'ri talaffuz etilsa, ohangiga tushmasa, butun asarning jozibasi yo'qoladi va dag'allik yuz beradi. Shu bois har bir she'riy asarni, ayniqsa, g'azalni o'qiganda, ular ohangi to'g'ri kelgan bahrning imkoniyat va hususiyatlaridan kelib chiqqan holda, aruz qoidalariga mos qilib tushirish yo'llarini topmoq zarur. Buning uchun aruz ilmi qonun qoidalariga rioya etish lozim.

Arab bo‘limi talabalariga qasida yoki she‘riy parchalar ko‘proq ularga xos bo‘lgan bahrlarda o‘rgatilsa, mumtoz filologiyasi talabalariga mumtoz o‘zbek shoirlarining g‘azallarini vaznga solib o‘qitiladi.

E‘tiboringizga havola qilinayotgan “Aruz ilmi” nomli darslik uch bo‘limdan iborat. I bo‘lim “*Aruz ilmi va uning tarkibiy qismlari*” deb nomlanib, uch qismga bo‘linadi. Unda aruz atamasining kelib chiqishi hamda aruz ilmini ixtiro qilgan Basra ilmiy maktabi rahnamosi, tilshunos, musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad haqida ma‘lumot beriladi. Keyingi qismida bayt, juzv, hamda ruknlar to‘g‘risidagi tushuncha haqida batafsil ma‘lumot berilib, albatta, keyingi bahrlar she‘riy misollar orqali tushuntirib boriladi.

II bo‘lim “*Aruz bahrlari va aruziy doiralar*” deb nomlanib, bahrlar haqidagi to‘liq tushuncha bilan bir qatorda, barcha bahrlarni o‘rganib, she‘riy parchalarning bahrlarini aniqlash kerak bo‘ladi.

Albatta, bu jarayonda talabalarga she‘rlar, g‘azallar yodlatilib, aruziy ohangda, bir maromda o‘qish o‘rgatilib, mumtoz sharq she‘riyatining mazmun-mohiyatini anglash, ularning jilva-jilosi, jozibasi hamda ruhiyatimizga lazzat beradigan ta‘sir kuchiga ega ekanligini singdirshimiz lozim.

Aruziy doiralar haqidagi ma‘lumotlar ham jadvallar orqali tushuntiriladi.

III bo‘lim “*Aruz ilmining tarixiy ildizlari*” deb nomlanib, ona zaminimizdan yetishib chiqqan, aruz faniga o‘z hissalarini qo‘shib arab tilida asarlar yozgan olimlar – Abu Nasr Farobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Abu Xafs Nasafiy, Yusuf Sakkokiy hamda aruz ilmini isloh qilgan Abu Nasr Hammud al-Javhariy hayoti va ijodi haqidagi ma‘lumotlar beriladi.

Shu bilan birga qofiya ilmi fazilatlariga oid qator tasri‘, tarsi‘ va tasmit san‘atlari xususida ma‘lumotlar berib, hazrati Alisher Navoiy g‘azallaridan misollar keltiriladi.

I BO‘LIM. ARUZ ILMI VA UNING TARKIBIY QISMLARI

Darsning maqsadi: talabalarni “aruz” so‘zining ma’nalari bilan tanishtirish va aruz ilmining ixtirochisi Halil ibn Ahmad bilan tanishtirish.

Tayanch so‘z va iboralar: aruz, vazn sistemasi, “Mezon-ul-avzon”, rukn, Makka bilan Toif, “al - Ayn”, “an-Nag‘am”, “al-Iyqo”, aruz bahrlari, she’riy nazariya.

1.1. “Aruz” atamasi va unga oid ta’riflar

Aruz – (العروض)¹ arab poeziyasining she’riy vazni. Aruzdagi she’rning birinchi namunalari melodiy V asrga taalluqli. VIII asr ikkinchi yarmiga kelib aruz ilmiy asoslangan fanga, keyinroq tugal tizimga aylandi.

Aruz nazariyasi sharq mumtoz she’riyatida eng ko‘p qo‘llanilgan yugon she’r vazni hisoblanadi. Aruz vazni ilk bora arab she’riyatida vujudga keldi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz she’riyatining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashdi.

A. Rustamovning fikricha, “Aruz deb, bir qancha Sharq xalqlari adabiyotida jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyotida qo‘llanib kelina-yotgan o‘ziga xos vazn sistemasiga hamda shu haqidagi ilmga aytiladi. Aruz vazni bo‘g‘inlarning talaffuzdagi uzun-qisqaligiga asoslangan bo‘lib, musiqa bilan chambarchas bog‘liqdir”².

---

¹ Arab tilida aruz so‘zi “ض” (dod) harfi bilan yoziladi va “d” tovushi bilan talaffuz qilinadi. O‘zbek, fors tillarida esa, yuqoridagi harf “Z” (zod) o‘qiladi. Shuning uchun, qo‘llanmaning ba’zi joylari, ayniqsa, arab aruziga tegishli joylarda, til taqozosiga ko‘ra, “arud” deb berilgan.

² Rustamov A. Aruz haqida suhbatlar. – T.: Fan, 1972. – B. 5.

Nima uchun “aruz” deb nomlangani haqida ko‘pdan ko‘p har xil fikrlar mavjud. Bu yerda biz hazrati Alisher Navoiyning “Mezon-ul-avzon” asaridagi fikrni keltiramiz: “... Aruz fani sharif fandur ... Xalil ibn Ahmad rahmatullohki bu fanning vozi’idur, chun arab yermish va aning yaqinida bir vodiy yermishki, ani “Aruz” derlar yermish va ul vodiya a’rob (arablar) uylar (o’tov)ni tikib, jilva berib, bahoga kiyururlar yermish. Va uyni arab “bayt” der. Chun baytlarni bu fan bila mezon qilib, mavzunini nomavzundan ayururlar ...”

A. Rustamov: Ba’zilar aruz so‘zining lug‘aviy ma’nosi “qiyin yo‘l”, bu ilm qiyin bo‘lgani uchun uni “aruz” deb ataganlar deydilar. Ayrim aruzchilar bu so‘z “arz qilinadigan” degan ma’noga ega, she’rning vaznini aniqlash uchun bu ilmga murojaat qilinadi. Shu sababdan unga aruz deb nom berganlar degan fikrni aytganlar³.

Xatib Tabriziy: “... chodir mustahkam turishi uchun uning o‘rtasiga qo‘yiladigan tirgak ustunni “aruz” deb ataydilar; aruz bilimdonlari esa, birinchi misraning oxiridagi rukni aruz atashadi. Xuddi chodir o‘sha ustunga tayangani kabi, bayt shu ruknga tayanadi; chunki bu rukn talaffuz etilganda shu she’r qaysi bahrga tegishli ekanligi ma’lum bo‘ladi”⁴.

Shuningdek, “Aruz” terminini kelib chiqishi, Makka bilan Toif o‘rtasidagi vodiy ham “aruz” deb nomlangan. Yana bir ma’lumotga ko‘ra, “aruz” so‘zi Makka shahrining nomlaridan biri bo‘lgan.

Taniqli olim Hanna al-Faxuriy “aruz” so‘zining kelib chiqishini arab she’ri tuyani haydash chog‘ida aytiladigan qo‘shiqlar asosida shakllangan, deb hisoblaydi. Uning fikriga ko‘ra, aruz ritmlari tuyaning o‘ziga xos qadam tashlash maromlariga ya’ni ritmlariga moslab yaratilgan.

Ko‘rinib turibdiki, “aruz” terminining kelib chiqishi borasida ko‘p lab olimlar omonidan turli xil fikrlar va tushunchalar berib o‘tilgan.

Shunday qilib, “Aruz” termini Sharq adabiyotshunosligida qadimdan bizning zamonimizgacha asosan ichki ikki ma’noda ishlatiladi: *ma’lum she’riy sistema* sifatida hamda *shu sistema haqidagi ta’limot*.

³ Rustamov A. Aruz haqida suhbatlar. – T.: Fan, 1972. – B. 6.

⁴ .111. التبريزي الخطيب، الوافي في العروض و القافي، القاهرة، 1977، ص.

Xalil ibn Ahmad. Aruz sistemasini birinchi bo'lib o'rta asrning yirik arab filologi, Basra ilmiy maktabi rahnamosi, musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad al – Azdiy al – Farohidiy VIII asrda ixtiro qilgan. Xalil ibn Ahmad tahminan 715–719 yillar o'rtasida Umon (Janubiy Arabiston)da tug'ildi. Yoshlik chog'lari Basrada o'tdi va u yerda o'z zamonasining olimlari Ali Ayyub Saxtiyoniy, Osim Ahval, al–Avvom ibn Havshab kabi olimlardan nahv va sarf asoslari, hadis, umumiy filologik bilimlarni o'rgandi. Keyinchalik Basra tilshunoslik maktabi asoschilaridan Iso as–Saqafiy huzurida grammatika va leksikologiya asoslaridan tahsil oldi.

Olim qashshoq umr kechirgan bo'lsa ham, o'zidan keyin juda katta boy ilmiy meros qoldirgan. Shuningdek, u iqtidorli shogirdlar jamoasini yetishtirib chiqardi. Ular: al–Lay ibn Muzaffar – qomus muallifi, Abu–I–Hasan ibn Sa'id al Ahfash – aruzchi, Sibavayh – mashhur “al–Kitob” muallifi.

Kashfiyotchi olim Xalil ibn Ahmad 786 yili vafot etdi. Uning ilmiy merosiga nazar tashlar ekanmiz, qomusiy ilm sohibi, faqat aruzshunoslikda emas, balki leksikologiya, musiqada ham o'z tizimiga ega ijodkor bo'lganini ko'ramiz. Arab fonetikasi va leksikologiyasining rivojlanishida olimning o'rni beqiyosdir. Uning mashhur “Ayn kitobi” (نوني على ابائك) arab tili izohli lug'ati bo'lib, uning ta'lifida hali arablarda ma'lum bo'lmagan usul qo'llanildi, ya'ni tovushlar barchaga ma'lum ulifbo yo'nalishida emas, balki artikulyatsiya olish o'rinlari tartibida joylashtirilgan hamda tavsif bo'g'izning eng pastida – dastlabki o'rinda puydo bo'luvchi “ayn”dan boshlanadi.

Shuningdek, Xalil ibn Ahmad Sharq, ayniqsa arab musiqasini yangi nazariy asosga solgan. Uning “an - Nag'am” (“Ohang”), “al – lyqo” (“Ritm”) nomli asarlari musiqaga oid bo'lib, ularda olim arab nazmining turli bayt shakllarini musiqalashtirish va kuylash me'yori borasida ilmiy qarashlarini bayon qilgan. Kitobning tazminlarigina bizga yetib kelgan, o'zi yo'qolib ketgan.

Aruzni alohida fan sifatida Xalil ibn Ahmad shakillantirganda, buytlarni chuqur tahlildan o'tkazib, ijod qoidalarini ilmiy asosladi, buhrlarni mavjud shakllar sifatida ajratdi. Biroq olim ularni o'zi o'y-lub chiqargan emas, u mavjud qasidalardagi jamlangan qonuniyatlarni

ocha bildi. Ularni to‘plab, tartibga solib, xalqqa “Aruz bilimi qomusi” (العروض معجم في علم) asarini taqdim qildi. Afsuski, ushbu asarning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Xalilning shogirdlari tomonidan ko‘chirilgan ayrim qismlari mavjud. Biroq, so‘nggi yillarda ushbu asarning nusxasini tiklashga arabshunoslar harakat qilishyapti.

Xalil ibn Ahmad islomdan ilgarigi V – VII va o‘z davrigacha bo‘lgan VII – VIII asrlardagi shoirlarning asarlarini o‘qib, o‘rganib, tahlil etib, aruz bahrlari haqida o‘z she‘riy nazariyasiga asos soldi.

Arabiston sahro-yu cho‘llarida arablar qabila – qabila bo‘lib yashashgan. Har bir qabilaning o‘z shoirlari bo‘lgan. Ular og‘zaki ijod qilishgan. Ularning asarlarini roviylar yod olib, avloddan – avlodga yetkazishgan.

VII asrda hazrati Usmon ibn Affon xalifalik davrlarida Qur‘oni Karim 6 nushada xatga tushirilgandan keyin VIII asrdan boshlab Rasululloh (s.a.v.) hadislarini ham to‘plana boshlandi. Aynan shu davrda Iroqning Ko‘fa va Basra shaharlarida olimlardan tashkil bo‘lgan jamoalar qabilama – qabila yurib, arab tili sarfi – nahvini yaratdilar, xalq og‘zaki ijodiga oid masal, matal, yertak, asotir, topishmoq, hikmatlarni to‘pladilar, hamda shoirlarning qasidalarini roviylar og‘zidan yozib olib boshladilar.

Manba’larda yozilishicha, islomdan ilgarigi shoirlar o‘z asarlarini qabila ahllari to‘planadigan joylarda, ko‘pincha, bozorlarda baland shirali ovoz bilan ma‘lum bir ohangda yoddan o‘qib berishar, qabiladoshlari ularning asarlariga baho berar, eng yaxshilarini terilarga yozib, Ka‘baga osib qo‘yilar ekan.

Rivoyatlarga ko‘ra, Xalil ibn Ahmad hajga borib, zam-zam suvidan ichib shunday duo qilgan:

«Ey rabbim, menga shunday ilm berginki, mengacha hech kim u ilmni bilmagan va mendan keyin ham hech kim bilmaydigan bo‘lsin». Ayni shu voqea sabab, Alloh Taoloning inoyati bilan Xalil ibn Ahmad «aruz ilmi»ni yaratishga sababchi bo‘lgan.

Xalil ibn Ahmad xalq orasidan yig‘ilgan she‘rlarni o‘qib, taxlil etadi. Qarasaki, yozilgan qasidalar har hil ohangda. She‘r ohanglarini tuyalarning yengil yelishiga, ot dupurining bir maromda eshitilishiga,

temirchilar dakdasiga o'xshatgan. Ularni birma – bir tasnif etib, o'zining she'riy nazariyasini yaratdi.

Ushbu aruz sistemasini yaratgan vaqtda aruz, umuman she'riy sistema haqida hech qanday tushunchaga ega bo'lmagan shoirlar tomonidan islomgacha bo'lgan arab she'riyatida bir qancha asarlar yaratilgan yoki yozilayotgan edi. Bu she'rlarning ko'pchiligi Xalil yashagan davrga qadar yaratilgani uchun ularga tarixiy nuqtai nazardan yondashuvga imkon beradi. Shunga qaramay, Xalil ibn Ahmad o'rta asrga xos tasnifchi olim sifatida arab she'riyati san'atining tarixiy rivojini ko'rsatishga harakat qilib ko'rmadi.

Xalil ibn Ahmad yuzga yaqin aruz vazni oralaridagi mushtaraklik alomatlariga qarab ularni 15 guruhga bo'ladi va bu guruhlarni bahrlar deb ataydi. Uning shogirdi Abulhasan Axfash aruzga "Mutadorik" deb ataluvchi yana bir bahrni qo'shadi. Ibn Usmon Maziniy, Imom Ahmad ibn Abdurabbix, Ibn al-Xatib at-Tabriziy, Ziyovuddin Abul Jaysh al-Hazrajiy kabi arab olimlari ham aruz she'riy tizimi nazariy masalalari xususida izlanishlar olib borganlar.

Shubhasiz, al-Xalil tomonidan ishlab chiqilgan barcha istilohlar, u yaratgan doiralar arab she'rlarini eshitish jarayonida undagi qofiyalarga uniq yozma ko'rinish berish uchun xizmat qilgan.

1.2. Bayt tushunchasi

Darsning maqsadi: talabalarni aruzning asosiy qismlari bilan tanishtirish.

Tayanch so'zlar va iboralar: she'r ilmi, Qofiya bilimi, nahv, sarf, halog'at, "she'r uyi", mufrad, fard, qit'a, misra, sadr, arud, xashv, darh, musamman, murabba'.

Ma'lumki, arablarda she'r ilmi keng tushiniladi va uch tarkibiy qismga ajratiladi:

1. Aruz bilimi(علم العروض), ya'ni aruzning o'zi: u she'r bitishda qo'llaniladigan vazn turlari va ulardan foydalanishda zaruriyati seziladigan qonun-qoidalar bilan shug'ullanadi.

2. Qofiya bilimi(علم القوافي): qofiyalanish tartibi, qofiyalanish usuluri, qofiyalarni saralash va ularni to'g'ri ishlatish, qofiya turlari hamda she'r bitishdagi vazn qoliplaridan foydalaniladi.

3. Badiiy vositalar haqida bilim (علم البديع). She'ning badiiy yetuk bo'lishini ta'minlovchi tasvir vositalari va ulardan to'liq foydalanish yo'riqlari. Bu she'ning mazmundor va badiiy yetuk bo'lishida ahamiyatlidir.

Aruz ilmi boshqa arab ilmlaridan rivojlanish jihatidan keskin farq qiladi. Nahv, sarf, balog'at va lug'at ilmlari bir butunlik, mukammallik darajasiga yetishda yillar, asrlar davomida rivojlanib yetishib borgan. Biroq, aruz ilmi esa, Xalil ibn Ahmad ixtiro qilgan vaqtning o'zida mukammal ilm darajasida bo'lgan. Xalil ibn Ahmaddan keyin hech bir aruzshunoslar uning aruz ilmi nazariyasini inkor etishmagan va o'z tadqiqotlarida uni asos qilib olishgan.

Har bir g'azalning birinchi bayti, ya'ni matla'i qaysi ohangda o'qilsa, keyingi baytlar ham o'sha maromga moslanishi lozim. Chunki aruz vazni musiqiylikka asoslangan. Buni, ayniqsa, keksa xofizlarimiz kuylagan qo'shiqlarni tinglaganda amin bo'lamiz. Agarda biz mumtoz she'riyatimizni aruz qoidalariga rioya qilib o'qisak, undagi maromiy mavj, musiqiy ohang, rubobiy zavqu-shavq beruvchi serjilo jozibasini his etamiz.

Bayt tushunchasi. Arab she'rining asosini bayt tashkil etadi (بيت) (ko'p بيوت) lug'aviy ma'nosi: namat uy, badaviylarning o'tovi). Shu ma'nodan kelib chiqqan holda, baytni "she'r uyi" (بيت الشعر) deb ham yuritishadi. Bayt ruknlardan tashkil topib, qofiya bilan tugashi kerak.

Har bir bahrning yasaliqidagi ahamiyati va asl ruknlardan yasalgan tarmoq ruknlarning joylarini aniqlash uchun bayt qurilishini mukammal bilish darkor⁵.

Bir baytli she'r – mufrad yoki fard (مفرد ، فرد) – lug'aviy ma'nosi: yolg'iz, yagona). Baytlar soni uch bilan olti o'rtasida bo'lsa, uni qit'a (قطعة – ayrim) deb atashadi. Yetti yoki undan ortiq baytli she'r birligi qasida (قصيدة) (ko'p. قصائد) deyiladi.

Har bir bayt ikki ritmik bo'lakdan iborat bo'lib, uning har biri misralardan (aslida misra' – مصراع ko'p. مصاريع – lug'aviy ma'nosi: eshik tabaqasi) tashkil topgan bo'ladi.

Bayt qurilishidagi har misra o'z nomiga ega. Misralarning birinchisi – sadr (صدر – boshlanish), ikkinchisi esa, 'ajuz (عجز – susayish) deb nomlanadi.

5 محمود بن عمر الزمخشري. القسطاس المستقيم في علم العروض. دار الكتب. القاهرة. ر. 60-ص. 10

Har bir misraning o'zi tarkibiy qismlarga bo'linadi. Ana shu bo'laklar – ruknlardir, shuningdek, ular misraning qaysi o'rnida joylashganliklariga qarab ham quyidagicha nomlanadilar.

Birinchi misraning oxirgi rukni – **arud** (عروض – o'tov birinchi yarmining chegarasi) deb ataladi. Qolgan bo'laklari **xashv** (حشو – oraliq) deb yuritiladi.

Ikkinchi misraning birinchi qismi – ibtido (ابتداء – boshlang'ich) bo'lsa, oxirgi qismi esa, **darb** (ضرب – qoqish, o'rnatish بيتاً – o'tov o'rnatish, uy qurish)dir. Bu misrada ham darbgacha bo'lgan ruknlar xashv deb ataladi.

I misra فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن

arud xashv sadr

II misra فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن

darb xashv ibtido

Shunday qilib, birinchi misra sadr, hashv va aruzdan tashkil topadi, ikkinchi misra ibtido, hashv va darbdan tarkib topgan bo'ladi.

Baytlardagi ruknlar soni bahrlarning tabiatiga qarab turlicha bo'ladi. Shu bois baytlar turlicha nomlanadi. Agar har bir misrada to'rtta, demak baytda sakkizta rukn mavjud bo'lsa, bunday baytni **musamman** – (مثنى – sakkizlik) deb ataymiz. Masalan: tavil bahri qolipi

فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن

فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن

Agar har bir misrada uchtadan, baytda oltita rukn mavjud bo'lsa, buyt **musaddas** – (مسدس – oltilik) deyiladi. Misol: rajaz bahri

مستفعلن مستفعلن مستفعلن

مستفعلن مستفعلن مستفعلن

Bulardan tashqari **murabba'** (مربع – to'rtlik) baytlar ham bo'ladi. Ularda har bir misradagi ruknlar soni ikkitadan bo'lishi shart. Misol:

huzaj bahri

مفاعيلن مفاعيلن

مفاعيلن مفاعيلن

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan bayt shakllaridan **musammanda** xashvlar soni 4 ta, **musaddasda** 2 tadir.

Murabba’larda esa, xashv bo‘lmaydi, faqat sadr – arud; ibtido - darb ishtirok etadi.

1.3. Juzvlar haqida tushuncha

***Darsning maqsadi:** Aruzdagi eng kichik ritmik bo‘lak harf va bosh o‘lchov birligi sanaladigan juzvlarning turlari haqida ma‘lumot berish.*

***Tayanch so‘zlar va iboralar:** hijo, harf, mutaharrik, juzv, maqta’, sabab, vataq, fosila, o‘lchovlar, bo‘g‘inlar.*

Aruzdagi eng kichik ritmik bo‘lak sifatida ayrim mutaxassislar (arab va fors aruzshunosligi an‘analariga muvofiq) harfni, boshqalari esa (turkiy tillar va turkiy aruz xususiyatlaridan kelib chiqib) hijoni ko‘rsatishadi. Ya‘ni, eng kichik ritmik bo‘lak sifatida harfning olinishi arab tili (va yozuvi) uchun xosroq, o‘zbek tili uchun esa hijoning olingani qulayroq.

Shunday qilib, arab aruzshunosligida eng kichik ritmik bo‘lak – harf, harf esa ikki turli bo‘ladi: mutaharrik (harakatli) va sokin (harakatsiz). Harakatli deganda unli tovush tushunilishi e‘tiborda tutilsa, «mutaharrik harf», «sokin harf» atamalarining ma‘nosi anglashiladi. Masalan, «ko‘z» so‘zi ikkita harf: bir mutaharrik («ko‘») va bir sokindan («z») tarkib topadi.

Aruz fanining asosi o‘lchovlar (vaznlar) va ma‘lum tartibda ketma-ket keladigan harakatli va sukunli harflardan tashkil topgan **ruknlr** hisoblanadi. Shuningdek, harakatli va sukunli harflarning ma‘lum tartib bilan almashinib kelib, bir butunlikni tashkil qilishlariga qarab bo‘lakchalarga ajratadi. Ana shu kichik bo‘lakchalar aruz uchun bosh o‘lchov birligini tashkil qiluvchi **juzv** (ko‘pligi **ajzo**)lar (maqta’)dir. Ular ikki turli bo‘ladi:

---

⁶ “Harf” so‘zi tovushning o‘zini hamda uning yozuvdagi ifodasini birdek ifodalaydi.

Birinchisi, maqta' tarkibida harakatlanganligi yoki sukunlanganligidan qat'iy nazar, ikkita harf ishtirok etgan bo'lak **sabab** – سَبَبٌ (lug'.m: arqon)dir. Sabab ikki turli bo'ladi:

1. Engil sabab (سَبَبٌ خَفِيفٌ) – bir qisqa harakatli va bir sukunli harflar birikmasidan iborat. Masalan, لَيْنٌ فَعُولُنْ dagi “ى – may”, “ى – nay”, “ى – gul” kabilar.

2. Og'ir sabab (سَبَبٌ ثَقِيلٌ) – ikki qisqa harakatli harflar birikmasidan iborat. Masalan, عَلٌ مَفَاعَلْتُنْ dagi .

Ikkinchisi, uch harfdan iborat **vatad** – وَتَدٌ (lug'.m: qoziq). Vatadning ham ikki turi mavjud:

1. Ajratilgan vatad (وَتَدٌ مَفْرُوقٌ) – ikki harakatli harfning o'rtasida keluvchi bir sukunli harflar majmuasi. Masalan, لَاتٌ مَفْعُولَاتٌ dagi .

Misol:

Kimdadur safo seningcha, kimdadur vafo seningcha

2. Yig'ilgan vatad (وَتَدٌ مَجْمُوعٌ) – ikki harakatli va bir sukunli harflar yig'indisidan iborat. Masalan, عَلُنْ دَاغَا عَلُنْ .

Shuningdek, uch yoki to'rt harakatli, oxiri harakatsiz harfdan tashkil topgan bo'lak **fosila**(الفاصلة) – lug'.m: oraliq) lar ham ikki ko'rinishda bo'ladi:

1. Kichik fosila (الفاصلة الصغرى) – bir og'ir va bir yengil sababning yig'indisidan iborat. Masalan, مُتَقَا دَاغَا عَلُنْ .

2. Katta fosila (الفاصلة الكبرى) – bir og'ir sabab va bir yig'ilgan vatadga teng. Masalan, فَعَلْتُنْ .

Arablar yuqoridigalarni bir jumlagi jam qilishgan:

لم أر على ظهر جبلن سمكتن

سبب   وتد   فاصلة

A. Navoiy quyidagi jumlani yuqorida aytilgan hamma juzvlarning ifodasi tariqasida keltiradi:

Ul ko'zi qaro dardu g'amidin chidamadim

sabab

vatad

fosila

Ul – sabab hafif, ko‘zi – sabab saqiyl, qaro – vatad majmu’, dardu – vatad mafruq, g‘amidin – fosilai sug‘ro, chidamadim – fosilai kubro.

Navoiy fikricha, bu juzvlarning har biri yakka holda ishlatilganda vazn maydonga kelmaydi. She’rda vazn hosil qilish uchun, bu juzvlarni aralashtirib ishlatish kerak.

Mana shu uch xil bir-biriga o‘xshamas juzvlar (sabab, vatad, fosila) ning qo‘shilishidan aruzshunoslar she’rning vaznini o‘lchash uchun shunday o‘lchovlar hosil qilganki, ular va ularning turlanishidan chiqqan o‘lchovlar hamma vaznlarni hosil qilishga va she’rda qo‘llaniladigan vaznlarni tayinlashga imkon tug‘diradi.

Juzv harf va harakatdan tuziladi. Unli harf uchta $ا و ي$ ular ochiq bo‘g‘inda (sokin) sukunli yoki uzun unli vazifasini o‘tagan. Biroq arab alifbosida eski o‘zbek yozuvida unli harfli ochiq bo‘g‘inlar doimo cho‘ziq bo‘g‘in o‘rniga o‘taverdigan. Ba‘zan cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inga ham o‘taverdigan.

Shunday qilib, harflar soni doimo bo‘g‘inlar sonidan ko‘p bo‘ladi.

Demak, she’rlarni tahlil qilishimiz jarayonida bo‘g‘inlarga emas, harflarga e’tibor qaratishni unutmasligimiz kerak ekan, aks holda vazni to‘g‘ri aniqlay olmaymiz.

1.4. Aruzda ruknlarning ahamiyati

Darsning maqsadi: Talabalarni aruz ruknlari va ularning turlari va ularda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar bilan tanishtirish.

Tayanch so‘zlar va iboralar: Rukn, af‘ila, taf‘ila, rukn qoliplari, afoi‘yl, fa‘u:lun, mafa‘ilun, foilotun, sog‘lom rukn, xumosiy, subotiy, tarmoq rukn, solimul – arkon, zihof va illatlar, hazf, noqis, idmar, habn va tayy.

Aruz vaznida eng kichik o‘lchovlar ruknlardir. Rukn – bu juzvlarning ya’ni sabab, vatad va fosilalarning birikuvidan she’riy misralarni hosil qiluvchi bo‘lakdir. Vaznlar ruknlardan tuziladi, ruknlar esa juzvlar-dan iboratdir. O‘zbek aruzshunosligida “arkon” ham deb nomlashadi⁷.

---

⁷ Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik. T. 14 - tom. Mezon ul-avzon. – T.: Fan., 1967. – B.139

Ko'plab arab aruziga bag'ishlangan asarlarda esa, ruknlar "afoi'yl" va "tufo'iy" deyiladi. Ruknlar necha harfdan tashkil topishiga qarab ikki qismga bo'linadi:

Xalil ibn Ahmad rukn qoliplarini yasashda quyidagi 10 ta harfdan foydalanadi: ا،ت،س،ع،ف،ل،م،ن،و،ى.

Arab olimlari ushbu harflar yig'indisidan «لمعت سيوفنا» (tarj: "shamshirlarimiz yaraqlab ketdi") jumlasini shakl qilib yasashgan.

Sabab, vatad va fosilalardan tarkib topgan afa:bi:lun – والافاعيل va tufu:i:lun – القفاعيل lar deb ataladigan 8 ta asl af'ila (rukn)lar mavjud. Ular necha harfdan tashkil topishiga qarab ikki qismga bo'linadi:

1. Besh harfdan yasalgan ruknlar. Ular ikkita:

Birinchisi – فَعُولُنْ (fa'u:lun) – bir yig'ilgan vatad (فَعُو) va bir engil sabab (لُنْ) keladi.

Ikkinchisi uning aksi فَاعِلُنْ (fa:'ilun) – bir engil sabab (فَا) va bir yig'ilgan vatad (عِلُنْ) keladi.

2. Etti harfdan yasalgan ruknlar. Ular oltitadir:

Birinchisi – ikki engil sabab va yig'ilgan vataddan tuzilgan uchta ruknlar: Birinchisi – مُسْتَفْعِلُنْ (mustaf'ilun). Boshida ikki sabab (مَس va تَف) va oxirida keluvchi bir vatad (عِلُنْ) yig'indisidan iborat.

Ikkinchisi – مَفَاعِيلُنْ (mafa:'ilun). Boshida vatadi majmu' (مَفَا) keyin ikki engil sabab (عِيلُنْ) keladi.

Uchinchisi – فَاعِلَاتُنْ (fa:'ila:tun). Boshida va oxirida keluvchi ikki engil sabab (فَا va تُنْ) va o'rtada keluvchi bir yig'ilgan vataddan iborat.

To'rtinchisi – مُفَاعِلَاتُنْ (mufa:'alatun) bir yig'ilgan vatad (مُفَا) va undan keyin keluvchi kichik fosila (عِلَاتُنْ) dan iborat.

Beshinchisi – مُتَفَاعِلُنْ (mutafa:'ilun) yuqoridagining aksi, ya'ni bir kichik fosila (مُتَفَا) va bir yig'ilgan vatad (عِلُنْ) dan iborat.

Oltinchisi – ikki engil sabab va keyin bir ajratilgan vataddan tarkib topgan مَفْعُولَاتُ (maf'u:la:tu) ruknidir⁸.

Ko'pgina aruzga doir asarlarda 8 ta asl ruknlar mavjudligi ko'rsatiladi. Lekin masalan, Abu Nasr b. Hammod al-Javxariyning "Aruz al

الزمخشري محمود بن عمر. القسطاس المستقيم في علم العروض. دار الكتب المصرية. 538. «
بخط سنة 1853 ميلادية. ص-4»

– Vurqatiy” risolasida shu 8 rukndan “مَفْعُولَاتٌ” (“maf’u:la:tu”) ruknini olib tashlaydi⁹.

Yuqoridagi rukn qoliplari arab she’riyati vaznlarini yasaydigan asliy ruknlardir. Bahrlar tarkibida qo‘llanilayotgan ruknlar sof – birlamchi holatda yoki ayrim o‘zgarishlarga uchragan shaklda ko‘rishi mumkin.

Birlamchi holatda, hech qanday o‘zgarishlarga uchramagan shaklda qo‘llanilayotgan ruknni sog‘lom (سالم) rukn deb ataladi. Besh harfli asllar “xumosiy” (beshtalik) va yetti harfli asllar “subotiy” (yettilik) deb ataladi. Navoiy fikricha, turkiy she’riyatda ko‘p ishlatiladigan asl ruknlar beshtadir. Quyida ularning uzun va qisqa bo‘g‘inlarini ifoda etuvchi belgilar bilan beramiz:

Mafa:‘ilun - / - -

Fa:‘ila:tun- / - -

Mustaf’ilun - - / -

Maf’u:la:tu - - - /

Fa’u:lun/ - -

Tarmoq ruknlar. Ruknlar bahrlar tarkibida hamma vaqt ham sog‘lom holda ishlatilmaydi, ko‘p hollarda ruknlar bahrlar doirasida miqdor o‘zgarishlarga uchrab turadi. Ushbu o‘zgarishlardan hosil bo‘lgan ruknlar qoliplarini tarmoq (فَرع) ruknlar deyiladi. Ular quyidagilardir:

فُعُولُنْ (fa’u:lun)ruknidan oltita tarmoq rukn yasaladi: فُعُولُنْ، فُعُولُنْ، فُعُولُنْ، فُعُولُنْ، فُعُولُنْ، فُعُولُنْ.

Keyingi asliy rukn فَاعِلُنْ dan 2 ta tarmoq rukn yasaladi: فَاعِلُنْ، فَاعِلُنْ.

مُسْتَفْعِلُنْ (mustaf’ilun) keyingi asliy rukn. Ushbu rukn qolipida 11 ta tarmoqlari bor:

مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فَعَلْتُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ.

الجوهري. عروض الوراق. 9

مفاعِلُنْ (mafa:‘ilun)ushbu asliy ruknning yettita tarmoq ruknlari mavjud:

مفاعِلُنْ، مفاعيلُ، مفاعيلٌ، فَعُولُنْ، مَفْعُولُنْ، فاعِلُنْ، مَفْعُولٌ، مَفْعُولٌ

Keyingi asliy rukn فاعِلَاتُنْ da o‘n bitta tarmoq rukn bor:

فَاعِلَاتُنْ، فاعلاتٌ، فاعلاتٌ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ، فاعِلَاتُنْ

مُفَاعِلَاتُنْ (mufa:‘alatun) nomli asliy rukndan sakkizta tarmoq ruknlar yasaladi:

مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ

Keyingi asliy rukn مُتَفَاعِلَاتُنْ (mutafa:‘ilun)ning o‘n beshta tarmoq rukni mavjud:

: مُسْتَفْعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ مُقْتَعِلَاتُنْ، فاعلاتُنْ، مَفْعُولَاتُنْ، فاعلاتُنْ، فاعلاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ

Va nihoyat oxirgi asl rukn qolipimiz مُفَعُولَاتُنْ bo‘lib, o‘n bitta far‘iy ruknlari mavjud:

: فَعُولَاتُنْ، فاعلاتٌ، فاعلاتٌ، مَفْعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ، فَعُولَاتُنْ

Asliy ruknlar (الأصول) va tarmoq ruknlar (فروع) ning aruzda yana bir amaliy ahamiyati shundaki, she’rning vazni tayin etilganda unga kirgan hamma o‘lchov sxemalarining nomlari vaznning nomida qayd etiladi. Yuqorida aytilganidek, agar vazn o‘zgartirilmagan aslning takroridan hosil bo‘lsa, “solimul – arkon” vazn nomini oladi¹⁰.

Zihof va illatlar. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, ruknlar hamma vaqt ham to‘g‘ri va sog‘lom holda qo‘llanilavermaydi. Ruknlar bir qancha o‘zgarishlarga: harakatli yoki sukunli harfning tushib qolishi, ruknga bir yoki undan ortiq harfning orttirilishi kabi shakllarda uchraydi. Bu kabi o‘zgarishlar aruz ilmida zihof va illatlar deyiladi.

Zihoflar: zihof (زحاف lug‘m: asldan uzoqlashuv) – bir baytning burcha ruknlarida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan, lekin qasidaning boshqa-boshqa baytlarida takrorlanishi shart bo‘lmagan o‘zgarishlardir.

¹⁰ Sultonov Izzat. Adabiyot nazariyasi. – T.:O‘qituvchi, 1980. – B.321

Al-Munjid zihofga quyidagicha ta'rif beradi:

“Aruzda zihof – sabab xafif yoki sababi saqilning ikkinchi harfida ro'y beradigan o'zgarish, u o'zining og'irligi tufayli shunday nomlangan”.

Biroq, zihofga uchrayotgan harf ruknning ikkinchi, to'rtinchi, beshinchi va yettinchi harflari bo'lishi shart. Boshqa harflar (birinchi, uchinchi, oltinchi)ga zihof tushmaydi. Aslida birinchi harfga zihof tushishi mumkin emas, chunki u yuqorida ta'kidlaganimizdek, sababning ikkinchi harfigagina tushadi.

Haqiqatan ham, aruzning arab nazariyotchilarining ta'kidlashicha, zihof she'rning boshidan oxirigacha emas, balki faqat bir marta uchrashi ham mumkin.

Zihof **sodda** (مفرد) va **murakkab** (مركب) bo'lishi mumkin.

Zihoflar bayoni va tasnifi aruz nazariyasining tushunish nuqtai nazaridan emas, balki esda qolish jihatdan eng murakkab qismi hisoblanadi, shuning uchun arab nazariyotchilari sodda va murakkab zihoflarning maxsus jadvalini tuzib chiqdilar.

Yuqorida qayd etilganidek, zihoflarning umumiy xususiyati, ular sabablarning ikkinchi harfida bo'lishidir. Aniqlash sodda bo'lib ko'rin-sa-da, u ancha murakkab ish, bu yerda sabablarga emas, ruknlarning biriga (tafa:'il) duch kelinadi. Bunday holatda, zihof ruknning ikkinchi harfida, shuningdek, to'rtinchi, beshinchi, yoki yettinchi harflarida uchrashi mumkin.

Agar zihof ruknning bir o'rnidagina namoyon bo'lsa, sodda zihof deyiladi.

Birikmalarda bir necha zihoflar (sababda ikkita zihof) uchrashi mumkin. Bunday zihof murakkab zihof deyiladi.

Demak sodda zihoflar sakkizta ekan. Ularni jadval ko'rinishida ko'rib chiqamiz:

Sodda zihoflar jadvali

№	Nom-lari	Ta'rif	Boshlang'ich bosqichlar	Zihof xarakati oqibatida ruknning o'zgarishi	O'zgargan ruknning ekvivalenti
1	Idmar	Sababning ikkinchi harfi harakatli bo'lganda, o'sha harfning sukunlanishi	Harakatli ta mutafa:'ilun	Sukunlangan ta mutfa:'ilun	Mustaf'ilun
2	habn	Sababning ikkinchi sukunlangan harfning tushishi	1. Mustaf'ilun 2. Fa:'ilun 3. maf'u:la:tu 4. Fa:'ila:tun	Mutaf'ilun Fa'ilun Ma'ulatu fa'ila:tun	Mafa:'ilun fa'ilun Fa'ulatu Fa'ila:tun
3	Tayy	Rukndagi to'rtinchi sukunlangan harfning tushishi	1. Mustaf'ilun 2. mutafa:'ilun 3. maf'u:la:tu	Musta'ilun Mutaf'ilun	Mufta'ilun Mafa:ilun Fa:'ila:tu
4	Vaqs	Rukndagi ikkinchi sababning harakatli harfning tushishi	mutafa:'ilun	Mutafa'ilun	mafa:'ilun
5	Asb	Rukndagi beshinchi harakatli harfning u sababning ikkinchi harfi bo'lganda sukunlanishi	mufa:'alaton	mufa:'altun	mafa'ilun

6	Qabd	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan ruknning beshinchi sukunlangan harfning tushushi	1.Fa'ilun 2.Mafa:'i:lun	Fa'ilu Mafa:'ilun	
7	Aql	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan ruknning beshinchi sukunlangan harfning tushushi	Mufa'alatun	mufa'atun	mafa:'ilun
8	Kaff	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan rukndagi yettinchi sukunlangan harfning tushushi	1.mustaf'ilun 2. fa'ilatun	Mustaf'ilu fa'ilatu	

Sodda zihoflardan tashqari, yuqorida aytib o'tganimizdek, "murakkab" zihoflar ham mavjud, ular arab aruzshunoslari fikricha to'rttadir:

1. Xabl (خبل) – xabn va tayning bita ruknda birikishi.
2. Xazl (خزل) – rukndagi idmar va tayning birikuvi.
3. Shakl (شكل) – rukndagi xabn va kaffning birikuvi.
4. Naqs (نقص) – rukndagi asb va kaffning birikuvi.

Murakkab zihoflar jadvali

№		Yakka zihoflar	Birikkan zihoflar	Dastlabki ruknlar	Zihoflar harakati oqibatida ruknlarning o'zgarishi	O'zgargan ruknlarning ekvivalenti
1	2 3	Xabn Tayy	Xabl	1. Mustaf'ilun 2. Maf'u:la:tu	Muta'ilun Ma'ulatu	Fa'ilatun Fa'ulatu
2	1 3	Idmar Tayy	Xazl	Mutafa'ilun	Mutfa'ilun	Mufta'ilun
3	2 8	Xabn Kaff	Shakl	1. Fa'ilatun 2. mustaf'ilun	Fa'ilatu Mutaf'ilu	Mafa'ilun
4	5 8	Asb Kaf	naqs	Mufa'alatun	Mufa'alatu	Mafa'iyu

Illa rukndagi shunday o'zgarishki, u o'sha qasida yoki she'rning burcha baytida sodir bo'lishi kerak.

Illaning ikki xil turi bor: «ilal az-zaida» – orttiriluvchi illa va «ilal an-naqs» - kamaytiriluvchi illa.

Orttiriluvchi illa o'z navbatida uch turga bo'linadi: tarfil, taziyl, tusbig'.

Orttirilgan illa jadvali

№	nomlari	Ta'riflar	Dastlabki ruknlar	Ilal az-ziyada ta'siri natijasida o'zgargan ruknlar
1	Tarfil	Vatad majmu' bilan tugaydigan ruknga sabab xafifning qo'shilishi	1. fa'ilun 2. mutafa'ilun	Fa'ila:tun Mutafa'ila:tun
2	Taziyl	Vatad majmu' bilan tugaydigan ruknga harakatsiz harfning qo'shilishi	1. mutafa'ilun 2. mustaf'ilun 3. fa'ilun	Mutafa'ila:n Mustaf'ila:n fa'ila:n
3	tusbig'	Sabab xafif bilan tugaydigan ruknga harakatsiz harfning qo'shilishi	1. fa'ilatun	Fa'ila:ta:n

Ilal an-naqs (kamaytiriluvchi illa) tez-tez uchraydi. Ular nisbatan turli tumandir. Ularning vazifasi ruknlardan biror qismni orttirish emas, balki kamaytirishdir.

Aruz bo'yicha arab mutaxassislarining tasniflariga ko'ra kamaytiriluvchi illaning quyidagi turlari mavjud:

Xazf, qatf, qasr, qat', tash'is, xazaz, salm, kasf, vaqf kabilardir.

Kamaytirilgan illa jadvali

№	Nom-lari	Ta'rif	Boshlang'ich bosqichlar	illa oqibatida ruknning o'zgarishi	O'zgargan ruknning ekvivalenti
1	Xazf	Rukn oxiridagi sabab xafifning tushib qolishi	Mafa:'iylun	Mafa:'iy	Fa'u:lun
2	Qatf	Rukn oxiridagi sabab xafif va uning oldidagi harakatli harfning tushib qolishi	Mufa'alatun	Mufa'al	Fa'u:lun
3	Qasr	Sabab xafifdan sokin harf tushishi va oldidagisining sukunlashishi	Mafa:'iylun	Mafa:'iyl	Mafa:'iyl
4	Qat'	Rukn so'ngidagi vatad majmu'dan sokin harfning tushib qolishi va oldidagisining sukunlashishi	Fa:'ilun	Fa:'il	F'alun
5	Xazaz	Vatad majmu'ning tushib kolishi	Mustaf'ilun	Mustaf	F'alun
6	Ssalm	Rukn oxirida vatad mafuqning tushib kolishi	maf'u:la:tu	maf'u:	F'alun

7	Kasf	Rukn oxiridagi vatad mafruqning so'nggi harfini tushirib qoldirish	maf'u:la:tu	maf'u:la:	maf'u:lun
8	Vaqf	Rukn oxiridagi vatad mafruq so'nggi harfni sukunlash	maf'u:la:tu	maf'u:la:t	maf'u:la:t

O'zgarish turlari orasida harm muhim o'rin tutadi, u harm shuningdek salm va adb turlariga ega. Keyingi o'zgarishlarda harm-harb, shatar, qasm va jimam kabi turlariga ega bo'ladi.

Al-Xorazmiy fikricha, harm – bu she'rning boshlanishida, ya'ni ruknning boshidagi birinchi undoshning va ketidan keladigan unlining tushishi.

Xarm atamasi bu yerda keng ma'noda izohlanyapti. Tor ma'nodagi axram atamasi agar u harmga tegishli bo'lsa, xazaj bahriga tegishli bo'ladi. Quyida sodda ko'rinishdagi xarmning jadvali beriladi.

Sodda ko'rinishdagi xarmning jadvali

№	Nomlari	Boshlang'ich ruknlar	Xarm harakati natijasida ruknlar-ninning o'zgarishi	O'zgargan ruknlarning ekvivalenti
1	Axram /hazajda/	Mafa:'ilun	Fa:'iylun	Maf'u:lun
2	Aslam/tavilda/	Fa'u:lun	'u:lun	Fa'lun
3	A'dab/vafirda/	mufa:'alatum	fa:'alatum	Mufta'ilun

Murakkab ko'rinishdagi xarmning jadvali

№	Yagona ko'rinishdagi nomi	Aralash ko'rinishini o'zgartirilgan nomi	Boshlang'ich ruknlar	Xarmning ta'siri natijasida ruknlarning o'zgarishi	O'zgargan ruknlar ekvivalenti
1	Xarm Qabd	Asram /tavilda/	Fa'u:lun	'u:lu	Fa'lu
2	Xarm Qabd	Ashtar /Hazajda/	Mafa:'i:lun	Fa:'ilun	Fa'ilun

3	Xarm Kaff	Axram	Mafa:'i:lun	Fa:'ilu	Maf'u:lu
4	Xarm Asb	Aksam	Mufa:'alatun Mafa:'i:lun	Fa:'atun fa:'i:lu	Fa:'ilun Maf'ulu
5	Xarm Aql	Ajam	mafa:'i:lun	Fa:'ilun	Fa:'ilun

Shunday qilib, biz she'rda sodir bo'ladigan vazn variantlari (illa) hamda rukndagi o'zgarishlar (zihof)ning qay darajada mantiqan va izchil ishlab chiqilganligi ko'rdik. Shuni ta'kidlash lozimki, shoirlar asosan xuddi ana shu "qoidalar"ga rioya qilishgan, faqatgina "Abu-l-Atahiya kabi ba'zi shoirlar aruzni unchalik tan olmaganlar".

Albatta, aruz qoidalariga asosan yozilgan she'rlarning hammasini o'rganib chiqish qiyin, agar bu hodisa amalga oshganda balki biz qaerdadir tanqidchi va nazariyotchilar, u yoki bu shoirlarning zamon-doshlari e'tiboridan chetda qolgan birdan-bir tomonlari (variatsiyalar) ni topgan bo'lar edik.

Arab nazariyotchilari bayt qismlarining – she'r misralarining mukammal terminologiyasini ishlab chiqqanlar. Aruz nazariyasini to'liq tushunish uchun ular haqida qisqacha bo'lsa ham biz Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asaridagi aruz sistemasining bayoniga o'tamiz.

Uning lo'nda va aniqligini hisobga olib, ensiklopediyaning ma'lum boblarining tarjimasini keltiramiz, chunki Abu Abdulloh al-Xorazmiy tasnifining mazmuni o'rta asrning boshqa arab filologlari tasniflarining mazmunidan biror bir muhim tomonlari bilan farq qilmaydi.

Abu Abdulloh ixtirosining eng muhim xususiyati uning lo'ndaligi, qisqaligi, mantiqan oqlanganligidir.

Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos" asarida ruknlarda sodir bo'luvchi o'zgarishlarni zihof va illalarga ajratmasdan ularni asliy rukndan yasalgan tarmoq ruknlarni har birini alohida turlarga ajratib chiqqan. Ular quyidagicha:

فَعُولُنْ (fa'u:lun) ruknidan oltita tarmoq rukn yasaladi: فَعُولٌ، فَعُولٌ، فَعْلُنْ، فَعْلُنْ، فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَعٌ.

Maqbud – المقبوض (lug‘.m: tutish) rukn tarkibidagi beshinchi harf sukunlangan hamda sababning ikkinchisi bo‘lganda tushib qolishi.:

فَعُولُنْ ← فَعُولُ

Maqsur – المقصور (lug‘.m: qisqartirish) rukn so‘ngidagi yengil sababdan sukunli harfni tushib qolishi va oldidagisining sukunlashuvi:

فَعُولُنْ ← فَعُولُ

Aslam – الأَلم (lug‘.m: teshish, yorish) birinchi baytdagi birinchi kelgan yig‘ilgan vatadning birinchi harfi tushib qolishi:

فَعُولُنْ ← عُولُنْ = فَعُولُ

Asram – الأَثرَم (lug‘.m: tishi siniq) rukn maqbud bo‘lganda vataddan birinchi va beshinchi harfning tushib qolishi:

فَعُولُنْ ← فَعُولُ

Mahzuf – المحذوف (lug‘.m: tushirib qoldirish) baytda arud yoki darb bo‘lib keluvchi rukn ohiridagi engil sababning tushib qolishi:

فَعُولُنْ ← فَعُولُ

Abtar – الأَبتر (lug‘.m: qo‘borish) qat’ va hazfning majmu’sidir.

فَعُولُنْ ← فَعُولُ ← فَعُولُ

Keyingi asliy rukn فَاعِلُنْ (fa:‘ilun) dan 2 ta tarmoq rukn yasaladi: فَاعِلُنْ

Muxbun – المخبون (lug‘.m: yetakni qisqartirib tikish) rukndagi ikkinchi harf sukunli hamda sababning ikkinchisi bo‘lganda tushib qolishi:

فَاعِلُنْ ← فَاعِلُ

Muqtu’ – المقطوع (lug‘.m: kesish) rukn so‘ngidagi yig‘ilgan vataddan so‘ngi sukunli harfning tushib qolishi va oldidagisining sukunlashishi:

فَاعِلُنْ ← فَاعِلُ

مُسْتَفْعِلُنْ (mustaf'ilun) keyingi asliy rukn. Ushbu rukn qolipida 11 ta tarmoqlari bor:

مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فَعَلْتُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفْعُولُنْ، فَعُولُنْ، مُسْتَفْعِلَانْ، مَفَاعِلَانْ، مُفْتَعِلَانْ، فَعَلْتَانْ.

Maxbun. Yuqorida xabn haqida aytib o'tdik.

مُسْتَفْعِلُنْ ← متفعِلُنْ = مَفَاعِلُنْ

Matviy – المَطْوِيّ (lug'.m: o'rash) rukndagi to'rtinchi sukunli harf sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَعِلُنْ = مُفْتَعِلُنْ

Maxbul – المَخْبُول (lug'.m: qarshilik) Xabn va taylarning yig'in-disidan iborat.

مُسْتَفْعِلُنْ ← متفعِلُنْ ← مُتَعِلُنْ = فَعَلْتُنْ

Makfuf – المَكْفُوف (lug'.m: olib qo'yish) ruknning yettinchi harfi sukunli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَفْعِلُ

Mashkul – المَشْكُول (lug'.m: chalkashtirish) xabn hamda kaff bir-ligidan iborat:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُتَفْعِلُنْ ← مُتَفْعِلُ = مَفَاعِلُنْ

Maqtu' – المَقْطُوع rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukunli harfning tushib qolishi va oldidagisining sukunlashishi:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَفْعِلُ = مَفْعُولُنْ

Makbul – المَكْبُول (lug'.m: zanjirlash) xabn hamda qat' birligidan iborat:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُتَفْعِلُنْ ← مُتَفْعِلُ = فَعُولُنْ

Muzal – المُذَال (lug'.m: dum orttirish) rukn ortidagi yig'ilgan vatadga sukunli harf orttirish:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَفْعِلَانْ

Muzali maxbun:

مُسْتَفْعِلُنْ ← متفعِلن ← مُتَّفَعِلَانْ = مَفَاعِلَانْ

Muzali matviy:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَعِلُنْ ← مُسْتَجِلَانْ = مُتَّفَعِلَانْ

Muzali maxbul:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُتَعِلُنْ ← مُتَعِلَانْ = فَعِلْتَانْ

مَفَاعِلُنْ (mafa:ilun)ushbu asliy ruknning yettita tarmoq ruknlari mavjud:

مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِيلُنْ، مَفَاعِيْلُنْ، فَعُولُنْ، مَفْعُولُنْ، فَاعِلُنْ، مَفْعُولُنْ.

المقبوض — Maqbud

مَفَاعِلُنْ ← مَفَاعِلُنْ

المكفوف — Makfuf

مَفَاعِلُنْ ← مَفَاعِيلُنْ

المقصور — Maqsur

مَفَاعِلُنْ ← مَفَاعِيلُنْ

المحذوف — Mahzuf

مَفَاعِلُنْ ← مَفَاعِي = فَعُولُنْ

Axram – الأخرم (lug‘.m: teshik qilish) rukn boshidagi birinchi un-doshning va ketidan keladigan unlining tushib qolishidir. Ruknlarning o‘zgarish turlari orasida xarm muhim o‘rin egallaydi. Shuningdek, u ulum va adb turlariga ega. Keyingi o‘zgarishlarda harm–xarb, shatar, qasam va jimam kabi turlariga ega bo‘ladi¹¹

مَفَاعِلُنْ ← فَاعِلُنْ = مَفْعُولُنْ

¹¹ Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika. – T.: ToshDShI, 2001. – B:20.

Ashtar – الأشر (lug‘.m: yorish) ahram va maqbud yig‘indisidan iborat:

مفاعِلُنْ ← فاعِلُنْ ← فاعِلُنْ

Axrab – الأخرَب (lug‘.m:vayron qilish) ahram va makfuf birligidan iborat:

مفاعِلُنْ ← فاعِلُنْ ← فاعِلُنْ = مفعولُنْ

Keyingi asliy rukn فاعِلَاتُنْ (fa:‘ila:tun)da o‘n bitta tarmoq rukn bor:

فِعْلَاتُنْ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ، فاعِلَاتُ.

1) Maxbun – المخبون

فاعِلَاتُنْ ← فِعْلَاتُنْ

2) Makfuf – المكفوف

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَاتُ

1) Mashkul – المشكول

فاعِلَاتُنْ ← فِعْلَاتُ

4) Maqsur – المقصور

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَاتُ = فاعِلَاتُنْ

5) Maqsur hamda maxbun:

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَاتُ ← فِعْلَاتُ = فِعْلَاتُنْ

6) Mahzuf – المحذوف

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَا = فاعِلَاتُنْ

7) Mahzuf va maxbun.

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَا ← فِعْلَا = فِعْلَاتُنْ

8) Abtar – الأبتَر

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلْ = فِعْلَاتُنْ

9) Mushsha’s – المُشَّعْث (lug‘.m:tashlash) rukndagi vatadning biron-bir harakatli harfning tushib qolishi:

فاعِلَاتُنْ ← فالَاتُنْ yoki فاعِلَاتُنْ = مفعولُنْ

Yoki rukndagi vatadning birinchi harfning sukunlashuvi:

فاعِلَاتُنْ ← فَعَلَاتُنْ = مَفْعُولُنْ

10) Musabbag' المُسَبِّغُ (lug'.m: semirtirish) rukn ortidagi yengil sababga sukunli harf qo'shish:

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَاتَانْ = فاعِلِيَانْ

11) Musabbag' va maxbun.

فاعِلَاتُنْ ← فاعِلَاتَانْ = فاعِلِيَانْ

مُفَاعَلَتُنْ (mufa:'alatun) nomli asliy rukndan sakkizta tarmoq ruknlar yuziladi:

مُفَاعِلِيْنْ، مُفَاعِلُنْ، مُفَاعِلِيْنْ، مَفْعُولُنْ، مَفْعُولُنْ، فاعِلُنْ، مَفْعُولُنْ

Ma'sub – المَعصُوبُ (lug'.m:boshni bog'lash) ruknning beshinchi harf harakatli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda sukunlashuvi:

مُفَاعَلَتُنْ ← مُفَاعَلَتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

Ma'qul – المَعْقُولُ (lug'.m: bog'langan) rukn tarkibidagi beshinchi harf hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

مُفَاعَلَتُنْ ← مُفَاعَلَتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

Manqus – المنقوص (lug'.m: kamaytirilgan) a'sb va kaff birligidan iborat:

مُفَاعَلَتُنْ ← مُفَاعَلَتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

Muqtuf – المقطوف (lug'.m: yaralangan) hazf va 'asbning birligi:

مُفَاعَلَتُنْ ← مُفَاعِلِيْنْ = مُفَاعِلِيْنْ

A'dab – الأَعصِبُ (lug'.m: o'tkir) sog'lom ruknning xarm bo'lishi:

مُفَاعَلَتُنْ ← فاعِلَاتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

Aqum – الأَقصِمُ (lug'.m: sindirish) ma'subni xarm bo'lishi:

مُفَاعَلَتُنْ ← فاعِلَاتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

Ajum – الأَجَمُ (lug'.m: shoxsiz) ma'qulni xarm bo'lishi:

مُفَاعَلَتُنْ ← فاعِلَاتُنْ = مُفَاعِلِيْنْ

8) A'qas – الأقص (lug'.m: o'rilgan) manqusni xarm bo'lishi:

مُفَاعِلٌ ← فاعِلٌ = مَفْعُولٌ

Keyingi asliy rukn مُتَّفَاعِلٌ (mutafa: 'ilun)ning o'n beshta tarmoq rukni mavjud:

: مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فِعْلَانُنْ، مَفْعُولُنْ، فِعْلُنْ، فَعْلُنْ، مُتَّفَاعِلَانْ، مُسْتَفْعِلَانْ، مُتَّفَاعِلَانْ، مُفْتَعِلَانْ، مُفَاعِلَانْ، مُفْتَعِلَانْ، مُسْتَفْعِلَانْ، مُفَاعِلَانْ، مُفْتَعِلَانْ.

1) Mudmar – المضممر (lug'.m: o'zini bilmaslikka solish) rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo'lganda sukunlashuvi:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = مُسْتَفْعِلُنْ

2) Mavqus – الموقوص (lug'.m: bo'g'ish) rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُفَاعِلَانْ = مَفَاعِلَانْ

3) Maxzul – المخزول (lug'.m: qisqartirish) idmar va tayylarning birligidan iborat:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = مُفْتَعِلَانْ

4) Maqtu' – المقطوع rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukunli harfning tushib qolishi va oldidagisining sukunlashishi:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = فِعْلَانُنْ

5) Maqtu' va mudmar:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = مَفْعُولُنْ

6) Ahazz – الأحذ rukndagi yig'ilgan vatadning tushib qolishi:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = فِعْلَانُنْ

7) Ahazz va mudmar:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = فَعْلَانُنْ

8) Muza:l:

مُتَّفَاعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ

9) Muzaal va mudmar:

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = مُسْتَفْعِلَانْ

10) Muzaal va mavqus.

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ ← مُفَاعِلَانْ

11) Muzaal va maxzul.

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ ← مُفَاعِلَانْ

12) Muraffal – المُرْفَلْ (lug‘.m: shokila qilish) ruknlar oxiridagi yig‘ilgan vatadga sukunli harf ottirish:

مُتَّفَعِلُنْ ← = مُتَّفَاعِلَانْ

13) Muraffal hamda mudmar.

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ = مُسْتَفْعِلَانْ

14) Muraffal va mavqus.

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ ← مُفَاعِلَانْ = مُفَاعِلَانْ

15) Muraffal va maxzul.

مُتَّفَعِلُنْ ← مُتَّفَاعِلَانْ ← مُفَاعِلَانْ

Va nihoyat oxirgi asl rukn qolipimiz مَفْعُولَاتُ (maf‘u:la:tu) bo‘lib, o‘n bitta far‘iy ruknlari mavjud:

: فَعُولَاتُ، فَاعِلَاتُ، فَعِلَاتُ، مَفْعُولَانْ، فَعُولَانْ، فَاعِلَانْ، مَفْعُولُنْ، فَعُولُنْ، فَاعِلُنْ، فَعِلُنْ، فَعُلَانْ.

1) Maxbun: مَفْعُولَاتُ ← مَعُولَاتُ = فَعُولَاتُ

2) Matviy: مَفْعُولَاتُ ← مَفْعُولَاتُ = فَاعِلَاتُ

3) Maxbul: مَفْعُولَاتُ ← مَعُولَاتُ = فَعِلَاتُ

4) Mavquf – المَوْقُوفْ (lug‘.m: to‘xtatilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning so‘ngi harfini sukunlash:

مَفْعُولَاتُ ← مَفْعُولَاتُ = مَفْعُولَانْ

5) Mavquf va maxbun.

مَفْعُولَاتُ ← مَفْعُولَاتُ ← مَعُولَاتُ = فَعُولَانْ

6) Mavquf va matviy.

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعَلَاتٌ = فاعِلَانُ

7) Makshuf المَكشُوف (lug‘.m: to‘siq qo‘yilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning hazf bo‘lishi:

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ = مَفْعُولَانُ

7) Makshuf va maxbun.

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ ← مَعُولَاتٌ = فَعُولَانُ

8) Makshuf va matviy.

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعَلَاتٌ = فاعِلَانُ

9) Makshuf hamda maxbul.

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ ← مَعُولَاتٌ = فَعُولَانُ

11) Aslam – الأَصْلَم (lug‘.m: kesilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning tushib qolishi:

مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولَاتٌ = فَعُولَانُ

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Aruz so‘zinig ma‘nosi qanday?
2. A.Rustamov aruz vazniga qanday ta‘rif keltirgan?
3. A.Navoiyning “Mezon-ul-avzon” asarida aruzga bo‘lgan ta‘rifi.
4. Xatib Tabriziy aruz so‘ziga qanday ta‘rif bergan?
5. Sharq adabiyotshunosligida qanday ma‘nolarda ishlatilgan?
6. Aruz nazariyasi qachon va kim tomonidan yaratilgan?
7. Xalil ibn Ahmadning asarlari.
8. Xalil ibn Ahmad qay tarzda aruz sistemasini yaratgan?
9. Xalil aruz bahrlarini nechta turga bo‘ladi?
10. Xalildan keyin qaysi arab olimlari aruz bo‘yicha tadqiqotlar olib borganlar?
11. Bayt so‘zining ma‘nosi?
12. Aruzda bayt qurilishining ahamiyati.

13. Har bir bayt qanday bo‘laklardan iborat bo‘ladi?
14. Bayt qurilishida har bir misraning nomlari qanday ataladi?
15. Juzvlar deganda nimani tushunasiz?
16. Juzvlarning turlari.
17. Vatad nima?
18. Fosila qanday bo‘lak va uning turlari?
19. Asl ruknlar qanday?
20. Tarmoq ruknlarning qoliplari.
21. Ruknlar qanday o‘zgarishlarga uchraydi?
22. Zihof ruknlarda qay holatda sodir bo‘ladi?
23. Sodda zihoflar qanday?
24. Illatlar qachon sodir bo‘ladi?
25. Orttirilgan illatlar qanday?
26. Ruknlarda sodir bo‘luvchi o‘zgarishlarning yana qanday talqini mavjud?
27. Xarm atamasiga ta’rif.
28. Xarmning turlari qanday?

Mustaqil ta’lim bo‘yicha savol va topshiriqlar

1. Halil ibn Ahmad aruz ilmining asoschisi.
2. O‘rta Osiyolik olimlarning aruz so‘ziga bergan ta’riflari.
3. Arab she’rining asosi bayt qurilishi qoidalari.
4. Aruz vaznida yozilgan g‘azallarni mustaqil ravishda topib ularni ruknlarga bo‘lib vaznini aniqlash.
5. Asl va tarmoq ruknlarni g‘azallar ichidan misol topib sharhlab berish.
6. Zihof va illalar.

II BO'LIM. ARUZ BAHRLARI VA ARUZIY DOIRALAR

Darsning maqsadi: Talabalarga aruz bahrlari haqida umumiy ma'lumotlar berib o'tish va bahrlarni tuzilishiga ko'ra turlari bilan tanishtirish.

Tayanch so'zlar va iboralar: bahr, o'zak vazn, al-mutadorik, al-Axfash, "Muttafiqa", "rakk", 16 bahr, ritmik bo'laklar, yetti harfli, besh harfli, qorishiq, sog'lom bahr, tarmoq bahr, maf'uvlatu.

2.1. Aruz bahrlari

Bahr (بحر – lug'.m: dengiz) – bu shoir ijod oldidan maxsus tanlab olgan she'r vazni shaklidir. Adabiyotshunos Ahmad Hoshimiyning fikriga ko'ra bahr – maxsus vazn, qasidada shoir uning misoliga amal qiladi¹².

Bahr vaznlar turkumi yoki bir qancha vaznning yagona asosi, "o'zak vazn" demakdir. Bobokolonimiz A.Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida bahrlar bobida shunday deydi: "...buhureki ba'zining takrori va ba'zining tarkibi ba'zi bila hosil bo'lur"¹³, ya'ni bahrlar asil va far'iy ruknlarning takroridan yoki bir-biriga aralashtirib olinishidan paydo bo'ladi.

Shuningdek, "bahr arab she'ri yuradigan yo'ldir" deb arab olimi Kamil Sayyid Shahin "bahr" so'zining etimologiyasidan kelib chiqqan holda ta'rif bergan.

She'rda bahrni belgilash uchun avvalo ritmning dastlabki misrda qayerda tugashi-yu, ikkinchisida qayerdan boshlanishini topish kerak. Ikkinchi misra ham birinchiga deyarli o'xshash, bu amaliyotning

---

¹² الهاتمی احمد، میزان الذهب فی صناعة العرب، القاهرة: 1966. ص 29

¹³ Navoiy A. "Mezonul-avzon". – T.: Fan, Asarlar, 14 j, 1968. . – B.142

birinchida tugal belgilanishi ikkinchi uchun ham zarur nisbatga yaqinlashtiriladi.

Aruz – sheʼrning asosiy muayyan bahrini oʻrganadigan fan deb ataydigan boʻlsak, undagi tarmoqlanish hodisasi qoidalari asosida bahrlarning turli shakllari hosil qilinadi va uning asosida ritm boʻlaklarini “asldan uzoqlashgan” hisoblab, chiqarib tashlash yotadi.

Arab aruzida hammasi boʻlib 16 ta bahr mavjud. Xalil ibn Ahmad yuzga yaqin aruz vazni oralaridagi mushtaraklik alomatlariga qarab ularni 15 guruhga boʻladi va bu guruhlarni bahrlar deb ataydi.

Manbalarda keltirilishicha Xalil ibn Ahmad hayotlik davrida uning shogirdi Abu-Xasan al-Axfash oʻn oltinchi bahrni kiritib, uni **al-mutadorik** deb nomlagan.

Abu Xafs an-Nasafiy va Mahmud Zamaxshariylar doira bobida beshinchisini “Muttafiqa” deb atab, bahrlardan mutaqorib va rakdni berudi. Biroq, ikkala alloma ham bahrlar bobida 16ta bahrlarni keltirib, oʻn oltinchisini “mutadorik” deb atab misol berishadi.

Ular oʻz asarlarida Xalil ibn Ahmad istagi boʻlgan “rakd” nomini doirada qoldirib, Abu-l-Xasan al-Axfash kiritib, “mutadorik” deb nomlagan oʻn oltinchi bahrni bahrlar bobida keltiradilar. Biroq berilgan sheʼriy misollari bir-biridan farq qiladi. Mahmud Zamaxshariy oʻzi toʻqigan baytlarni keltiradi. Chunki har bir sheʼriy misol oʻsha un olti bahr nomi oʻzagi bilan boshlanadi.

Shunday qilib, arab aruzida quyidagi 16 bahr mavjud:

1. Tavitl – الطويل (lugʻ.m: uzun) bahri
2. Madid – المديد (lugʻ.m: choʻziq) bahri
3. Basit – البسيط (lugʻ.m: yoyiq) bahri
4. Vafir – الوافر (lugʻ.m: moʻl) bahri
5. Kamil – الكامل (lugʻ.m: yetuk) bahri
6. Hazaj – الهزج (lugʻ.m: qoʻshiq) bahri
7. Rajaz – الرجز (lugʻ.m: kuybop) bahri
8. Ramal – الرَّمَل (lugʻ.m: elish) bahri
9. Sariʼ – السَّرِيع (lugʻ.m: tez) bahri
10. Munsarih – المنسرح (lugʻ.m: ozod) bahri

11. Hafif – الخفف (lug‘.m: engil) bahri
12. Mudari’ – المضارع (lug‘.m:o‘xshash) bahri
13. Muqtadab – المقتضب (lug‘.m: burdalangan) bahri
14. Mujtass – المجتث (lug‘.m: qo‘porilgan) bahri
15. Mutaqarib – المتقارب (lug‘.m: yaqinlashuvchi) bahri
16. Mutadorik – المتدارك (lug‘.m: so‘ng anglashilgan) bahri

Bahrlar, shakllariga ko‘ra, ritmik bo‘laklar takroridan tuziladi. Filologlar bahrlarni ana shu qiyosga ko‘ra, turlarga ajratadilar.

Bir xil ritmik bo‘laklar takroridan tarkiblangan bahrlar: komil, vofir, hazaj, rajaz, ramal, mutaqorib, mutadorik;

Ikki turli ritmik bo‘laklar takroridan tarkiblangan bahrlar: tavil, madid, basit, sari’, munsarih, xafif, mudori’, muqtadab, mujtass.

Bahrlarni yana tarkiblaridagi ritmik bo‘laklar harflari sonlariga nisbatan ham farqlanishi mumkin:

Yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar: vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, sari’, munsarih, hafif, mudori’, muqtadab, mujtass;

Besh harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar: mutaqorib, mutadorak;

Qorishiq bahrlar: tavil, madid, basit.

Bahrlar tarkibida qo‘llanilayotgan ruknlar sof – asl holatda yoki ayrim o‘zgarishlarga uchragan shaklda kelishi mumkin. Hech bir o‘zgarishlarga uchramasdan solim ruknlardan tashkil topgan to‘liq bahrni sog‘lom bahr (بحر سالم) deyiladi. Aksincha, arudi va darbi tarmoq rukndan iborat bo‘lgan bahr – tarmoq bahr (بحر فرعى) deb ataladi. Tarmoq bahrlar jarayoni aruz fanida bahrlarning tarmoqlanishi hodisasi deyiladi.

Shuningdek, baytlar miqdoriga qarab yoki sifatiga bog‘liq ravishda bahrlar o‘zgaradi. Ular o‘z tarkiblaridagi ruknlar sonining to‘liq yoki to‘liqmasligiga qarab ham alohida nomlanadi. Agar ma‘lum baytda ishtirok etuvchi ruknlar soni aslida ko‘rsatilganidan bir rukn kam bo‘lsa, u majzu (مجزوء bo‘lingan) bir juzvi olingan deyiladi. Agar to‘liq bo‘lsa, ta:mma (تام to‘liq) deb ataladi.

Alloma Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilmi-l-aruz" asarida bahrlar bobida bahrlarni noan'anaviy uslubda ajratib chiqqanligini kuzatamiz:

She'r bahrlarining tarkibida sakkiz (asliy) ruknning bahrlarga ajratishni 4 ta yo'li bor:

1. Bir xil ruknlarning qaytarilishidan paydo bo'lgan bahrlar. Birgina maf'u:la:t asli o'zi mustaqil holda bahr hosil qilmaydi. Ular quyidagilardir:

فعلون sakkiz marta qaytarilsa, **mutaqorib** deyiladi;

فاعلن sakkiz marta qaytarilsa, **rakd** deyiladi;

مستفعلن olti marta qaytarilsa, **rajaz** hosil bo'ladi;

مفاعيلن olti marta qaytarilsa, **hazaj** hosil bo'ladi;

فاعلاتن olti marta qaytarilsa, **ramal** hosil bo'ladi;

متفاعلن olti marta qaytarilsa, **komil** hosil bo'ladi;

مفاعلتن olti marta qaytarilsa, **vofir** bahri hosil bo'ladi.

2. Etti harfli ikki ruknning ya'ni مستفعلن va مفعولات¹ larning joylari o'zgarib, takrorlanishidan tashkil topgan bahrlar. Bu ruknlar orasida deyarli farq yo'q, faqatgina birida yig'ilgan vatad birida ayrilgan vatad.

مستفعلن مستفعلن مفعولات ikki marotaba takrorlanishidan, **sari'** bahri yiniladi;

مستفعلن مفعولات مستفعلن ikki marotaba takrorlanishidan, **munsarih** bahri yiniladi;

مستفعلن مفعولات مستفعلن ikki marotaba takrorlanishidana, **muqtadab** bahri hosil bo'ladi.

3. Besh va yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar:

فعلون مفاعيلن to'rt marta takrorlansa, **tavil** bahri yasaladi;

فاعلاتن فاعلن to'rt marta takrorlansa, **madid** bahri yasaladi;

مستفعلن فاعلن to'rt marta takrorlansa, **basit** bahri hosil bo'ladi.

4. Uchta yetti harfli ruknlarning ikki marotaba takrorlanishidan hosil bo'lgan bahrlar:

فاعلاتن مستفع لُن فاعلاتن ikki marta takrorlansa, **xafif** deyiladi;

فاعلاتن مستفع لُن فاعلاتن ikki marta takrorlansa, **mujtass** deyiladi;

فاعلاتن مستفع لُن فاعلاتن ikki marta takrorlansa, **mudori'** deyiladi.

Yuqorida keltirilgan **مستفع لُن** ruknining ajratilib yozilishiga sabab, boshi va oxirida engil sabab, o'rtasida ajralgan vatad berilgani uchundir. Bu doira qoidasining talabidir. **فاعلاتن** ruknida ham, doira qonuniyatiga muvofiq bo'lib, o'zidan keyingi yengil sabab bilan birlashib yig'ilgan vatadni tashkil qila olmasligi uchundir. U oldingi bo'lak bilangina bir majmuani tashkil qila oladi.

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Zamaxshariy bahrlarni ruknlar tarkibi jihatidan guruhlariga ajratib, osonroq tushintirgan. Hech bir manbalarda bunday usulni kuzatmadik.

2.2. She'r bahrlarining tarkibi

Darsning maqsadi: Talabalarni bahrlarning turlari bilan tanishtirish va bahrlarga berilgan misollari bilan amaliy shug'ullanish.

Tayanch so'zlar va iboralar: uzun bahr, tavil, madid, rajaz, hazaj, ramal, mutadorak, taf'ila, musamman shakl, "ikki asosli baza", maxbun, maqtu', muxalla.

Tavil (طويل) bahri arab she'riyatida eng ko'p tarqalgan uch bahrning biri¹⁴. U johiliya davri she'riyatida keng ishlatilgan. Tavil deb atalishiga ikki sabab bor: 1) tavil harflar soniga nisbatan eng uzun bahr, boshqa biror bahrda bunchalik ko'p emas; 2) tavil ruknlari vataddan boshlanadi, vatad esa sababdan uzun bo'lganligi uchun ham, u bilan boshlangan bahr cho'ziqlik prioritetiga ega bo'ladi¹⁵.

¹⁴ Qolgan ikkitasi komil va rajaz

¹⁵ Talabov E. Arab she'riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004. – B.158

Shuningdek, arablar bu bahrni “rakub” (egarlangan) deb ham atashgan. Tavil eng qadimda shu darajada ko‘p tarqalgan ediki, johiliya she‘riining deyarli uchdan biri shu bahrda aytilgan.

Bu bahr faqat musamman shaklida uchraydi. Tavildagi har bir mifirada ikki turli taf’ila ikki marta takrorlanadi:

فَعولن مفاعيلن فَعولن مفاعيلن فَعولن مفاعيلن

D.Frolov ushbu ikki taf’ilali tarkibni “ikki asosli baza” deb ataydi¹⁶. Uning fikricha, bu shakl ancha qadimiy bo‘lib, keyinchalik ko‘p bahrlar yuzalishiga negiz bo‘lgan.

Ushbu bahrni uchta shakli mavjud:

1. Uning aruzi maqbud (rukn tarkibidagi beshinchi harf sukunlangan hunda sababning ikkinchisi bo‘lganda tushib qolishi: مفاعيلن - مفاعيلن), darbi esa salim. Johiliya davri shoiri Tarafaning muallaqasidan misol keltirumiz:

أيا مُنذِر، كانَتْ غُروراً صَحيفتي   فلم أعطكم في الطَّوعِ مالي، ولا عرضي

أيا مُن | ذِرن | كانَتْ | غُرورن | صَحيفتي
فَعولن | مفاعيلن | فَعولن | مفاعيلن
سالم | سالم | سالم | مقبوض

فلم أعطكم فططو | عمالي | ولا عرضي
فَعولن | مفاعيلن | فَعولن | مفاعيلن
سالم | سالم | سالم | سالم

2. Aruz – maqbud, darb ham maqbud.

سُئِدي لَكَ الأَيام ما كُنْتَ جاهلاً   ويأتِيكَ بالأخبارِ من لَم¹⁷ أنزُود

¹⁶ Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруза. М., 1991. – 317с.

¹⁷ Bu buyt haun Tarafaga tegishli.

3. Aruz – maqbud, darb esa mahzuf (baytda arud yoki darb bo‘lib keluvchi rukn oxiridagi engil sababning tushib qolishi: – مفاعيلن – مفاعي – فعولن).

أقيموا، بني النعمان، عثا صندوركم وإلا تقيموا، صاعرين، الرؤوسا¹⁸

Tavil bahriga Abu Abdulloh al- Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida johiliya davri shoirlaridan quyidagicha misol keltirilgan (Tarafadan):

أبا منذر افنيت فاستبق بعضنا حنائيك بعض الشرّ اهو ان من بعض

“Abo Munzir, sen barchani nobud qilding, lekin ulardan ba’zilarini qoldir. Sening rahming yovuzlikning bir qismidan engil.”¹⁹

Aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiyy (vafoti h. 626) ning “Ar-risala al-andalusiyya”²⁰ asarida tavil bahriga quyidagicha misol keltirgan:

طويل عني الليل إذبت كالينا جنوح الدجى و النجم ينقاد للحنج

Quyidagi misol Xatib Tabriziyning “Kitob al-Kofiy fil arud val qavafiy”²¹ asariga tegishli bo‘lib unda tavil bahrining aruzi maqbud, darbi salim hashvlari esa maqbud shakli berilgan:

اتطلب من أسود بيشة دونه أبو مطر و عامر و أبو سعد

أطل | بمن أسو | ديش | تدونهو

فعول | مفاعلن | فعول | مفاعلن

مقبوض | مقبوض | مقبوض | مقبوض

أبو م | طرن وعا | مرن و | أبو سعدى

فعول | مفاعلن | فعول | مفاعيلن

مقبوض | مقبوض | مقبوض | سالم صحيح

¹⁸ Bayt Yazid ibn al-Hazzoqqa tegishli.

¹⁹ Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika. – T.: ToshDSHI, 2001. – B:23.

²⁰ أبو الجيش الاتصاري الاندلسي. الرسالة الاندلسية. جامعة الملك سعود 1957.

²¹ الختیب التبریزی کتاب الکنافی فی العروض و القوافی . تحقیق الحسانی حسن عبد الله.

Navoiy:

Desam o-razu zulfung ul o'tdir, tutundir bu,

Der: ondin /sanga kuymak,/ bu birdir,/ qaro qayg'u

fa'u:lun mafa:'ilun fa'u:lun mafa:'ilun

Tavili musamman solim

Zihi nahli qadingdin hijl sarvi bo'stoniy,

Xut ichra labingdin munfa'il rohi rayhoni.

fa'u:lun mafa:'ilun fa'u:lun mafa:'ilun

Tavili musabbag'

Ushing dur, labing marjon, xading gul, xating rayhon,

Yuzung xur, soching anbar, so'zung mul, mening mul-ton.

fa'u:lun mafa:'ilun fa'u:lun mafa:'ila:n

Madid (مدید) bahri eng qadimgi bahrlardan hisoblanadi. Lekin, bu bahr uncha keng tarqalmagan, zamonaviy she'riyatda uchramaydi ham.

Bahrning bunday atalishiga sabab, yetti harfli ruknlarda sabablar juda cho'ziq holatda bo'ladi. Bu doira talabidan kelib chiqqani uchundir.

"Bunday turli izohlar kelib chiqishining asl sababi madidning o'z doiradoshlari tavil va basitdan ancha qisqaligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan" – deb Frolov D. fikr bildirgan²².

Madid bahri ramalga ham o'xshab ketadi. Shuningdek, madidda qasidalar kum yozilgan. Al-Ma'ariy ta'kidlaganidek, "madid – bechora bahr, unda bitilgan she'rni buyuklar merosi orasida topish qiyin"²³. Bunga qaramay, madid bahrida yozilgan she'rlarni Tarafa, Muhalhil, Umar ibn Abi Rabi'a, Ibn Zaydda uchratishimiz mumkin.

²² Frolov D.V. Классический арабский стих. История и теория аруда. М., 1991. – 320с.

²³ Frolov D.V. Классический арабский стих. История и теория аруда. М., 1991. – 329с.

Madid bahri ikki turli ruknlardan yasalgan bo‘lib, uning birinchi taf‘ilasi bir yengil sabab (فأ), bir yig‘ilgan vatad (علا) va yana bir yengil sabab (تن) lar yig‘indisidan iborat. Ikkinchi taf‘ilasi esa bir yengil sabab (فأ) bir yig‘ilgan vatad (عن) yig‘indisidan yasalgan. Madidning asl ruknlari oltita:

فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن

Madidning misralari aslida musamman holatidadir. Lekin, u to‘liq holda uchramaydi. U qisqartirilgan shaklda, ya’ni musaddasda ishlatiladi.

Madidning olti shakli bor:

1. Aruz va darb – majzu (ikkita ruknning tushib qolishi) salim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum”²⁴ asaridan misol keltiramiz (Muhallil ibn Rabi’adan):

يا بَكْرُ، أَيْنَ أَيْنَ الْفِرَارِ

يا بَكْرُ، ائْتِرُوا لِي كَلْبِيَا

“Ey, Bakr avlodi, menga Kulaybni jonlantiring!

Ey, Bakr avlodi, qayerga qyaerlarga qochyapti?”.

يا بَكْرُنْ | ائْتِرُوا لِي كَلْبِيْنَ

فاعلاتن | فاعلن | فاعلاتن

سالم | سالم | سالم

يا بَكْرُنْ | أَيْنَ أَيْنَ الْفِرَارِ

فاعلاتن | فاعلن | فاعلاتن

سالم | سالم | سالم

²⁴ Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika. – T.: ToshDSHI, 2001. – B:24.

1. Aruz mahzuf, darb esa maqsur (rukn so'ngidagi yengil sababdan sukunli harfni tushib qolishi va oldidagisining sukunlashuvi: فاعلاتن - فاعلات)

لا يَغْرُنْ امراً عَيْشُهُ   كلُّ عَيْشٍ صَانِرٌ لِلزُّوَالِ

لا يَغْرُنْ | نمر أن | عَيْشُهُ
فاعلاتن | فاعلن | فاعلن
سالم | سالم | مخوف

كل لعيشين | صانرن | لزوال
فاعلاتن | فاعلن | فاعلان
سالم | سالم | مقصور

3. Aruz va darb – majzu maxzuf.

اعْلَمُوا أَنِّي، لَكُمْ، حَافِظٌ   شاهداً ما كنتُ، أم غائباً

Aruz majzu mahzufdir, darb esa maxzuf maqtu'dir (rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukunli harfning tushib qolishi va oldidagisining sukunlashishi).

إِنَّمَا الدَّلْفَاءُ يَأْفُوتُهُ   أَخْرَجْتُ، مِنْ كَيْسٍ دَهْمَانَ

4. Aruz va darb – majzu maxzuf maxbun (rukndagi ikkinchi harf sukunli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi: فاعلن، فاعلن).

لِلْفَتَى عَقْلٌ، يَعِيشُ بِهِ   حَيْثُ تَهْدِي سَاقَهُ قَدَمُهُ

5. Aruz – majzu maxzuf maxbun va darb – maqtu'.

رَبِّ نَارٍ بَثَّ أَرْمَقَهَا   تَقَضَّمُ الْهِنْدِيُّ وَالْعَارَا

Bu bahrdagi asl ruknlar soni borasida aruzshunoslar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Chunoschi, Mahmud Zamaxshariy madidning

asl ruknlari soni sakkizta deydi. Shunday ekan, bu holda har bir misra oxiriga yana bittadan “faai’lun” (فاعلن) rukni orttiriladi.

فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن

Ushbu holatga misolni Abu al-Jaysh al-Andalusiyning «Ar-Risala al-Andalusiyya» asarida ko‘ramiz:

مَدِّبَاعَا فِي التَّجْنِي وَ لَجَا   وَ اَتْنَى حَسْبِهِ تَمْرٌ وَ زَهْرٌ

Lekin ko‘p hollarda madid bunday to‘liq shaklda qo‘llanilmaydi, balki doimo qisqartirilgan “majzu” (مجزوء) shaklida bo‘ladi.

Navoiy:

Chehradin bur-qa ochib o‘tqa kuydur-ding mani
Chun kul o‘ldi /paykarim /ko‘kka sovur-ding mani
fa:‘ila:tun fa:‘ilun fa:‘ila:tun fa:‘ilun

Necha tortay hajridin sensizin ozorimen,
Kelki hijroningda men umrdin bezormen.

Taqti’

Ne-cha-tor-tay haj-ri-din sen-si-zni-o zo-r(i)-men,
fa:‘ila:tun fa:‘ilun fa:‘ila:tun fa:‘ilun
Kel-ki-hij-ro ning-da-men um-r(i)-din-be zor-men.
fa:‘ila:tun fa:‘ilun fa:‘ila:tun fa:‘ilun

Navoiy:

Qomatingdek bog‘i husn ichra yo‘q sarvi ravon,
Orazingdek xud qani sarv(i) uzra arg‘uvon.
fa:‘ila:tun fa:‘ilun fa:‘ila:tun fa:‘ilan.²⁵

---

²⁵ Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar, nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. Toshkent 1971. B-84.

Basit (بسيط) bahri. Tabriziy bu bahrga shunday ta’rif beradi: Yetti hurfli ruknlar boshida ikkitadan sababning “yoyilib” yotganligi tufayli bu bahr basit bahri deb ataladi – deydi.²⁶

Sogʻlom basitning ruknlari sakkiztadir:

مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

Harakatdagi basit baytni oxirgi ikki rukn (arudi va darbi)dan ikkinchi sukunli tushib, qolgan harflar, ko‘pincha, fosila tashkil etishi ham basit deb atalishiga sabab bo‘ladi. Bunday shakldagi basitning harakatlari ko‘payib, bayt musiqaviy ahamiyat kasb etadi.

Basitning olti shakli mavjud:

Birinchi shakli: aruz va darb – salim maxbun.

Xorazmiyning “Mafotih al–ulum” asaridan misol keltiramiz (bayt Ibrohim ibn Bashiyy al–Ansoriyga tegishli):

يا حار، لا أرمين منكم، بدهية | لم تلقها سوقة، قبلي، وما ملك

“Ey, Xaris, men sizlardan g‘am kutmayman, u hoh oddiy, hoh shoh yo‘liqadigan”.

يا حار | لا | أرمين | منكم | بدهية | هيتن

مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فععلن

سالم | سالم | سالم | مخبون

لم تلقها | سوقتن | قبلي | وما | ملكو

مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فععلن

سالم | سالم | سالم | مخبون

²⁶ Qurang: Talabov E. Arab she’riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004.– 1171.

Ikkinchi shakli: aruz – maxbun, darb – maqtu’.

قد أشهدُ الغارةَ الشعواءَ تحمّلني   جرداءَ معروقةَ اللّحيينِ سُرحوبُ
قد أشهدُ | غارةُ | شعواءَ | تحمّلني | ملّني
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فعلن
سالم | سالم | سالم | محبوبون

جرداءَ مع إروقتلِ | الحيينِ | سُرحوبِ
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فعلن
سالم | سالم | سالم | مقتوع

Uchinchi shakli majzu’ bo‘lib, uning to‘rt turi bor:

Birinchi tur: aruz – majzu va darb – muzal.

إنّا ذمّنا على ما خيلت   سعد بن زيد و عمرا من تميم

Ikkinchi tur: muxalla va bu basitning to‘rtinchi shakli: aruz va darb majzu.

ماذا و قوفى على ربع خلا   مخلوق دارس مستعجم

Uchinchi tur: muxalla va bu basitning beshinchi shakli: aruz – majzu va darb maqtu’.

ما هيّج الشوق من أطلال   أضحّت قفار كوحى الواحى

To‘rtinchi tur: muxalla va bu basitning oltinchi shakli: aruz va darb majzu maqtu’.

سيروا معا إنّما ميعادكم   يوم الثلاثاء بطن الوادى

Abu al-Jaysh al-Andalusiyning «Ar-Risala al-Andalusiyya» asarida basit bahriga quyidagicha misol keltirgan:

ابسط رخاك بالأيام مبهجا   و اغنم من الأنسن قبل الشيب اسنخا

Basitu musammani mahzufi mahbun

لَقَدْ خَلَّتْ جَيْبٌ، صُرُوفُهَا عَجَبٌ   دُوَلَا فَاحْدَثْتُ غَيْرًا، وَأَعْقَبْتُ

Matviy

ارْتَحَلُوا غَدْوَةً، وَأَنْطَلَقُوا بَكْرًا   فِي زَمَرٍ مِنْهُمْ، تَتَّبِعُهَا زَمْرٌ

Maxbul

وَزَعَمُوا أَنَّهُمْ لَأَقِيهِمْ رَجُلٌ   فَآخِذُوا مَالَهُ، وَضَرِبُوا عُنُقَهُ

Navoiy:

*Ishqing meni tunu kun majnunu zor aylamish,
Ko 'nglumni zo/ru hazin jismim-ni zor aylamish
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun*

*Ey bevafo kelmading, hargiz mening yonima,
Hujring nelar qilmadi, bu tinmag'ur jonima.*

Taqtı':

*Ey-be-va-fo kel-ma-ding har-giz-me-ning yo-ni-ma,
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun
Huj-ring-ne-lar qil-ma-di bu-tin-ma-g'ur jo-ni-ma.
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun*

*Men xastaning boshig'a qilg'il guzar, ey nigor,
Bir lufko'zi birla qilg'il nazar, ey nigor.
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilan²⁷*

*Boshim qadam qilibon visolingga etayin,
Muyassar o'lmasa vasl bosh olibon ketayin.
mustaf'ilun fa:'ilun mafa:'ilun fa:'ilun*

²⁷ Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar, nashrga tayyorlovchi Saidbek Husn. Toshkent 1971. B-85.

Sakkiz ruknli to‘liq basit joxiliy davridagi she’riyatda ko‘p uchrasa, olti ruknli qisqartirilgan abbosiylar davrida juda urf bo‘lgan. Biroq bu keyingi majzular oldingi to‘liq basitni hajmda bosib o‘ta olmagan.

Vofir (وافر) bahri. Bahrni bunday atalishiga sabab – undagi harakatlarning ko‘pligi (mo‘lligi). Bunday holat boshqa hech bir bahrda uchramaydi. Harakatlar soni 30 ta. Uning sog‘lom ruknlari oltitadir:

مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن

Vofir tarmoqlari jihatdan hazaj bahriga o‘xshab ketadi. Lekin hazaj arab she’riyatida faqat murabba’ shaklida ishlatilsa, vofir esa, musaddas shaklida ishlatiladi.

Vofir bahrini uch ko‘rinishi bor:

1. Aruz va darb – maqtuf (hazf va ’asbning birligi=مفاعِلْ ← مفاعِلْتُنْ (فَعُولُنْ)

Xorazmiyning “Mafotih al–ulum” asaridan misol keltiramiz(bayt Imrul Qaysga tegishli):

لَنَا عَنَمٌ، نُسَوِّقُهَا، غِزَارٌ   كَأَنَّ قُرُونَ جَلَّتْهَا عِصِيٌّ

“Biz haydayotgan chorva juda boy, ularning katta podasidagi shohlar huddi tayoqlar”.

لَنَا عَنَمٌ | نُسَوِّقُهَا | غِزَارُنْ

مفاعلتن | مفاعلتن | فعولن

سالم | سالم | مقطوف

كَأَنَّ قُرُونَ | جَلَّتْهَا | عِصِيٌّ

مفاعلتن | مفاعلتن | فعولن

سالم | سالم | مقطوف

2. Aruz va darb – salim majzu.

حَبْلُكَ وَاهْنٌ، خَلْقٌ

لَقَدْ عَلِمْتُ رَبِّيعَةً أَنْ

لَقَدْ عَلِمْتُ رَبِّيعَتَانِ | أَحْبَبَكُوا | هُنُونٌ خَلَقُوا

مُفَاعَلَتِنِ | مُفَاعَلَتِنِ | مُفَاعَلَتِنِ | مُفَاعَلَتِنِ

سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ

Ushbu bayt vofiru murabba’i solimul arud va darb nomlanadi.

3. **Aruz majzu:** darb esa ma’sub (rukning beshinchi harfi harakatli hamda sababning ikkinchisi bo‘lganda sukunlashuvi: = مُفَاعَلَتُنْ ← مُفَاعَلَتُنْ (مُفَاعِلَانِ)

أَعَاتِبَهَا وَأَمْرَهَا فَتَغْضِبُنِي وَتَعْصِبُنِي

Ushbu bahrda ruknlarni o‘rni ajralib turadi. Vofirni tarmoqlari ko‘p emas, janr ham tanlamaydi. Shuning uchun ham shoirlar bu bahrda beinalol, sermahsul ijod etganlar.

Abu al-Jaysh al-Andalusiyning «Ar-Risala al-Andalusiyya» asaridan misol keltiramiz:

جَنَى مَوَاصِلَاتِكَ غَيْرَ ذَاوِي

تَوَافَرَتِ الْمَنَى وَجَنِيَّتِ دَطْبَا

Aruzi majzu darbi ma’sub

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئاً فَذَعُهُ وَجَاوِزُهُ، إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ

Manqus

لِسَلَامَةِ دَارٍ، بِحَفِيرٍ كِبَايِ الْخَلْقِ، السَّخِّقِ، قِفَارُ

Navoiy:

Ne fur-qatedur ki san sizin o‘r-tanur yurakim

Ne ho‘l-g‘ay agar menga guzar ay-lasang mirakim

mufa:‘alatun mufa:‘alatun mufa:‘alatun

Navoiy:

*Firoq o'tidin kuyar badanim, tafidin erib oqar jigarim,
G'amim budururki bog'lanibon yuzing sari tushmagay nazarim.*²⁸
mufa:'alatum mufa:'alatum mufa:'alatum mufa:'alatum
*Na lolau gul yuzung yanglig', qading yanlig' na sarvi chaman,
Na ohuyi Chin ko'zung yanlig', xating yanlig' na mushki Xo'tan.*
mufa:'alatum mafa:'ilun mafa:'ilun mufa:'alatum

Komil (كامل) bahri. Olimlarning fikricha bu bahrni “komil” deb atalishiga sabab, uning harakatlari to‘liq, barkamolligidandir. Harakatlar komilda 30 ta. Arab she’riyatida eng ko‘p uchraydigan uch bahrning biridir. Bu bahr to‘la va qisqartirilgan shakllarda uchraydi.

Komil bahrining oltita rukni bor. Ularning har biri kichik fasila va yig‘ilgan vatad majmu‘idan iborat:

متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن

Shuningdek, komil bahrini yetti ko‘rinishi bor:

1. Aruz va darb – salim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asaridan misol keltiramiz (bayt Antaraga tegishli):

وإذا صَحَوْتُ فما أَقْصَرُ عن نَدَى   وكما عَلِمْتُ شَمَانِلي وتكرُمي

“Hushyorligimda ham saxiy bo‘laman, mening hislatlarim va keng qalbligimni qanday anglading”.

وإذا صَحَوْتُ | فما أَقْصَرُ | صر عن نَدَى

متفاعلن | متفاعلن | متفاعلن

سالِم | سالِم | سالِم

وكما عَلِمْتُ | شَمَانِلي | وتكرُمي

متفاعلن | متفاعلن | متفاعلن

سالِم | سالِم | سالِم

²⁸ Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar, nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. Toshkent 1971. B-77.

2. Aruz – salim va darb – maqtu’.

وإذا دَعَوْتُكَ عَمِيْنٌ فإِنَّهُ نَسِيْبٌ، يَزِيْدُكَ عِنْدَهُنَّ خَبَالًا

وإذا دَعَوْتُكَ عَمِيْنٌ فإِنَّهُوَ

مُتَفَاعِلُنْ | مُتَفَاعِلُنْ | مُتَفَاعِلُنْ |

سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ |

نَسِيْبٌ يَزِيْدُكَ عِنْدَهُنَّ | نَحْبَالًا

مُتَفَاعِلُنْ | مُتَفَاعِلُنْ | مُتَفَاعِلُنْ |

سَالِمٌ | سَالِمٌ | مُقَطَّوعٌ

3. Aruz – tamm va darb – axazz mudmar.

Mudmar – rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo‘lganda sukunlashuvi:

مُتَفَاعِلُنْ ← مُتَفَاعِلُنْ = مُسْتَقِيْلُنْ

Ahazz – rukndagi yig‘ilgan vatadning tushib qolishi:

مُتَفَاعِلُنْ ← مُتَفَاعِلُنْ

Ahazza va mudmar:

مُتَفَاعِلُنْ ← مُتَفَاعِلُنْ = مُتَفَاعِلُنْ

لَمِنَ الدِّيَارِ، بِرَامَتَيْنِ، فِعَالٌ دَرَسَتْ وَغَيْرَ آيَاهَا القَطْرُ

4. Aruz va darb – majzu muraffal.

Muraffal – murqul (lug‘.m: shokila qilish) ruknlar oxiridagi yig‘ilgan vatadga sukunli harf ottirish:

مُتَفَاعِلُنْ ← مُتَفَاعِلُنْ = مُتَفَاعِلُنْ

لَمِنَ الصَّبِيِّ، بِجَانِبِ الِ بِطَحَاءِ، مُلْقَى، غَيْرَ ذِي مَهْدٍ

وَلَقَدْ سَبَقَتْهُمْ إِلَيَّ فَلَمْ نَزَعْتِ، وَأَنْتِ أَجْرٌ

5. **Aruz va darb – majzu muzal**(rukn ortidagi yig‘ilgan vatadga sukunli harf orttirish: مُتَفَاعِلُنْ ← مُتَفَاعِلَانْ)

حدث اللبيب من التجارب ما في الزمان من العجائب

6. **Aruz va darb – majzu salim.**

و إذا افتقرت فلا تكن متخشعا و تجمل

7. **Majzu maqtu’.**

و إذا هم نكروا الإساءة أكثروا الحسنات

Komil bahriga O‘rta asr arab shoiri Abu Nuvos xamriyot janrida yozilgan quyidagi misolini keltiramiz:

و اذا المنية أنشبت أظفارها   الغيت كل تميمة لا تنفع

في مجلس ضحك السرور به   عف ناجنيه و حلت الخمر

*Taqdir o‘z changalin chiqargan zamon,
Tumor xam kor qilmas, bo‘ladi yomon.
Xursandchilik qilgan majlisda,
May nushlashga ijozat bordir.*

Abu al-Jaysh al-Andalusiyning asarida komil bahriga quyidagicha misol keltirilgan:

و كملت لا احد يفوقك فانتهج   طرق السيادة في علوك و استوى

Navoiy:

*Ne xayol edi yanakim ko‘ngul qushe saydini havas ayladi,
Badanimg‘a har saridin xadang otibon anga qafas ayladi.*

Taqti':

Ne-xa-le-di ya-na-kim -ko'-ngul qu-she-say-di-ni ha-va-say-la-di,

Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fo-'i-lun

Ba-da-nim-g'a-har sa-ri-din-xa-dang o-ti-bo-n-anga qa-fa-say-la-di.

Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fa:-'i-lun Mu-ta-fa:-'i-lun

Ne balo emish sening ul xiro-m ila qomating

Gahi sur'ating, gahi nozi bir-la iqomating

mutafa:'ilun mutafa:'ilun mutafa:'ilun

Navoiyning fikricha yuqoridagi besh bahrda fors, turkiy shoirlar she'rni oz yozganlar. Hazaj, rajaz, ramal bahrlari fors va turkiy shoirlar tomonidan juda ko'p ishlatilgan.

Eski o'zbek yozuvi (arabiy)da "alif", "vov", "yo", fatha, zamma, kusra harakati o'rniga yozilurki, hech mahalda harf hisobiga kirmas, bulki harakat o'rnigadir.

Hazaj (هزج) bahri. Bu bahr juda qadimgi bo'lib, johiliya davridagi arxaiik qo'shiqlar bilan aloqadordir. Bahrni hazaj deb atalishiga sabab, buytdagi oxirgi undosh yoki tovushlar qaytarilib, qo'shiqdek ohangni hosil qiladi.

Hazaj bahrining asl ruknlar soni oltitadir, ya'ni musaddas shaklidadir. Har bir rukn bir yig'ilgan vatad va ikki engil sababdan iborat:

مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن

مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن

Lekin, hazaj bahri arab she'riyatida har doim ham musaddas shaklida uchramaydi. Ko'p hollarda murabba' (to'rt ruknli) tarzida ishlatiladi. Adabiyotlarda ham, to'rt ruknli deb yoziladi.

Ushbu bahrning ikki varianti mavjud:

1. Aruz va darb – majzu.

عفا من آل ليلى، السنة ب، فالأملاخ، فالغمر

عفا من اللباسه، بفلاملا | حفغمر و

مفاعيلن | مفاعيلن | مفاعيلن | مفاعيلن

سالم | سالم | سالم | سالم

2. Aruz – majzu, darb – mahzuf.

وما ظهري، لباعي الضنى الذلول م، بالظهر،

Zamaxshariy:

برى جثمانه الوجد

هز جثم اذنداناء

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Tarafaga tegishli):

عزير الحي من عدوا ن كانوا حية الارض

“Qabilaning dushmanlaridan himoyachisi yerdagi ilonlar ekan”

Ayubiy davridagi Misr shoiri Baha Zuxayrning quyidagi she'rini misol keltiramiz:

من اليوم تعارفنا و نطوي ما جرى منا

و لا كان و لا صار و لا قاتم و لا قلنا

و ان كان و لا بد من العتب فيالحسن

فقد قيل لنا عنكم كما قيل لكم عنا

كفي ما كان من هجر فقد ذقتم و قد ذقتنا

و ما أحسن أن ترجع إلى الوصل كما كنا

Hazrati A.Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarlarida hazaj bahrining 8 ruknli – musamman shakli 11 ko‘rinshini o‘z she’riy misollari bilan ta’minlaganlar. Hazaji musaddas shakliga ega 10 ko‘rinishda misollar

keltirganlar. Hazaji murabba' arab shoirlariga xos deb bittagina misol berganlar.

Navoiy:

*Zihi mulkung-ning o'n sakkiz mingidin bir kelib olam
Bu olam ich-ra bir uyluk qulung Xavvo bila Odam
mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun*

Lutfiy:

*Sening o'tlug' ko'zung sehri meni kuydurdi savdodin
Qoshing ham egrilik birla tuz yetti umr bunyodin.
taqte'i:*

*Sen-ning-o't-lug' / ko'-zung sehr-ri / me-ni kuy-dur / di sav-do-din
ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun
Qo-shing ham eg- / ri-lik bir-la / tu-zet-ti um / r(i)-bun-yo-din
ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun / ma-fo-'i:-lun*

Bobur:

*Hazon yafro-g'i yanglig' gul yuzing hajri-da sarg'ardim
Ko'rib rah-may-lagil ey lo-laruh bu cheh-raizardim.*

*Quro zulfing firoqida parishon ro'-zigorim bor,
Yuzungning ish-tiyoyida ne sabrune qarorim bor.*

*Jamoling vas-fini, ey, oy, necha eldin eshitgaymen
Ne kun bo'lg'ay visolingga meni dilxasta etgaymen*

Gadoiy:

*Jamoling av-ji xusn uzra/ magar hurshidi anvardur
Klm oning par-tavindin jum-layi olam/ munavvardur.*

* * *

*G'uming bag'rimni qon qildi, begim g'amxor andoqdur
Erittl has'ta jonimni, ayo dildor andoqdur
taqte'i:*

*G'a-ming-bag'-rim / ni-qon-qil-di / be-gim-g'am-xo / r(i)-an-doq-dur
E-rit-ti-has / ta-jo-nim-ni / a-yo-dil-do / r(i)-an-doq-dur
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun*

Furqat:

*Musaffo o-razingdin mehr(i) ey dilbar, safo topdi
Tulug' yetti/ jahon andin, keyin bo 'yla ziyo topdi.*

*Muhabbat do-mig'a ko 'nglum/ giriftor ay-ladi ul sho 'h,
Qachonkim do-nai xolin namudor ay-ladi ul sho 'h*

H.Olimjon:

*Na bo 'lg'ay bir/ nafas men ham yanog'ing uz-ra xol bo 'lsam
Labing yapro-g'idan tomgan-ki go 'yo qat-ra bol bo 'lsam.*

Hazaji musammani musabba'

*Mayi la'ling-ga go 'yakim, hayoti jon yerur mamzuj
Ki ul yermas zuloli chash-mai hayvon erur mamzuj
mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun*

Hazaji musammani maxzuf

Qolipi: mafa:'ilun mafa:'ilun fa'u:lun– 2 marta

Navoiy:

*Zihi qadding niholi butub jon gul-shanidin
Yuzung mehri ko 'ngulga kirib ko 'z rav-zanidin
mafa:'ilun fa'uvlun mafa:'ilun fa'uvlun*

Navoiy:

*Muvofiq kiydilar, bo 'lmish magar navro 'z ila bayram
Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham.
Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon
Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bari olam.
Labing birla/ shakarbori/ nedaydur,
So 'zing birla/ durarbori/ nedaydur.*

Lutfiy:

Vafosiz yor elindin dodu faryod
Ne yor ag'yor elindin dodu faryod.

taqte'i:

Va-fo-siz-yo / re-lin-din do / du-far-yod
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / fa-'uv-lun
Ne yor ag'-yo / re-lin-din do / du-far-yod
ma-fo-'i-lun / ma-fo-'i-lun / fa-'uv-lun

Atoiy:

Jamoling vasfini qildim chamanda
Qizordi gul uyottin anjumanda.

taqte'i:

Ja-mo-ling-vas / fi-ni-qil-dim / cha-man-da
Qi-zor-di-gul / u-yot-tin-an / ju-man-da.
ma-fa-'iy-lun / ma-fa-'i-lun / fa-'uv-lun

Hazaji musuddasi maxfuz

Mening nogah ko'zumga uch-ra-b-o'tru
Meni devo-na qilding ey, pari-ro'

Gadoiy:

Dudoqing ko'ngluma maqsudi jondur
Quroqing fitnai oxir zamondur.

taqte'i:

Du-do-qing-ko'ng / lu-ma-maq-su / di-jon-dur
Qu-ro-qing-fit / na-i-o-xir / za-mon-dur
ma-fa-'i-lun / ma-fa-'i-lun / fa-'u-lun

Xazaji murabba'

Sanga ul tur-ray(i) hindu,
Manga solish qaro qabg'u

Xazaji axrom

*Yo rab, ne ofatdur ul husnu jamol
maf'ulu maf'ulun maf'ulu fa'u:lun
kim yo 'qtur yer ila jahon ichra misol.*

Xazaji axrob

*Tan o 'lsa g 'aming ichra joningga fido
maf'u:lu mafa:'ilun maf'u:lu fa'ulun
Jon kuysa muhabbating-da sen bo 'lg 'il sog '
maf'u:lu mafa:'ilun mafa:'ilun fa'u*

Nodira begim:

*Go 'zal yorim-g 'a ey bodi/ sabo yetkur salomimni,
Ki-m eltar sen-di-n o 'zga yo-r(a) ko 'yicha payomimni.*

*Karam qilding, sabo ul yo-r(a) ko 'yidin/ xabar berding
Gulu rayhon isidin be-niyoz etding salomimni.*

Nodira begim:

*Muhabbat kish/vari obod/ yerur iqbo-lu johimda
Tong yermas bo 'l-salar ishqu/ junun ahli panohimda*

*Quyoshdek mash-riq mag 'rib-ni birgom et-ti javlonim
Emas mane 'xaloyiq Ko '-h(i) qofi sad-di rohimda.*

*Yozibman saf-hai husning/ hayolida/ bu inshoni,
Hijolat ay-ladi oyi-nay to 'ti shakarxoni.*

*Shakar so 'zlik,/ qaro ko 'zlik/ g 'izolim haj-rida yig 'lab,
Quyun yanglig' / kezarman o-h(i) aylab dash-tu sahroni*

Hamid Olimjon:

*So 'zimning shar-pasi tekkan-da olam bob(i) bob kuygay
Dengizlar dar-yolar hatto-ki ko 'llarda hubob kuygay*

Rajaz (رَجَز) bahri – arab she’riyatining eng qadimgi vaznlaridan, uning tarqalishi eng qadimgi davrga tegishlidir. Rajaz keng tarqalgan uch bahrdan biridir. Rajaz bahrida she’r bastalash juda qulay va sodda usul bo’lgan. Shuning uchun ham, turli davrlar shoirlari ijodida keng qo’llanilgan va sevimli bahr hisoblangan. Aruz mutaxassislarining fikricha, rajaz, aslida, nasrdan juda kam jihatlari bilan farq qiladi. Ushbu bahrdan bitilgan she’r “urjuza” deb nomlanadi. Bahrni rajaz deb atalishiga olimlar quyidagicha ta’rif beradilar:

Ibn Mandur: Tuya rajaz qildi degani – iztirobga tushdi deganidir. Rajazdagi she’r taf’ilalari o‘zaro yaqinligi va harflari ozligi uchun shunday atalgan.

Al-Asbar: Bunday atalishi undagi iztirob tufaylidir; ikki kuragi titrab turgan tuyani shunday atashadi.

Xatib Tabriziy: Uni uch jazli bo’lgani uchun shunday atashgan. Oldingi bir oyog’ida shunday turib qoladi. Atama tuyaning shu holatini anglatuvchi birlamchi ma’nodan olingan²⁹.

Rajaz bahrida sog’lom ruknlar soni oltita. Rajazning har bir rukni birin-ketin keluvchi ikki yengil sabab va bir yig’ilgan vatad yig’indisidan iborat:

مستفعلن مستفعلن مستفعلن   مستفعلن   مستفعلن مستفعلن

Rajazning besh varianti bor:

1. Aruz va darbi salim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma’lum):

قفر تَرَى آيَاتِهَا مِثْلَ الرَّبْرِ   دَارَ لَسْلَمِي، إِذْ سَلِمِي جَارَةَ*

“Salmaning uyi, Sulaymaga qo’shni, hech kim yo’q, biroq izlari Zabur oyatlariga o’xshaydi”. Bu yerda rajaz bahrining musaddasi solim aruz va darb solim ko’rinishi. Quyida taqte’si va tafi’lasini keltiramiz.

²⁹ Qarang: Talabov E. Arab she’riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004.– II, 194.

دارن لسل | ما إذ سئلي | ما جارتن، قفرن ترى | آياتها | مثلزير
مستفعلن | مستفعلن | مستفعلن، مستفعلن | مستفعلن | مستفعلن
سالم | سالم | سالم ، سالم | سالم | سالم

2. Aruz – salim, darb esa maqtu’.

3. Aruz va darb majzu’.

4. Mashtur. Yuqoridagi majzu’ (qisqartirilgan) rajazning aruzi yarimtalangan va darbi tushib qolgan bo‘lishi mumkin. U holda oldingi rukn darb vazifasini bajaradi va baytda 3 ta rukn qoladi. Bu forma mashtur (lug‘.m.: yarimtalangan) deyiladi.

مستفعلن مستفعلن عفن مستفعلن

ما هاج أخزنا و شجوا قد شجا

5. Manxuk. Bayt tarkibida ikkitagina rukn qolishi manxuk deyiladi.

يا ليتنى فيها جذع

Andalusiyaning aruzga doir asarida quyidagicha misol keltirgan:

رَجَزَ فَنَّانٌ مَّالُونًا عَنْ مَوْعِدٍ   هَاجَتْ بِلَابِلُ الْفَوَادِي الْمَنْهَوِي

Aruzi solim darbi maqtu’

وَالْقَلْبُ مِنْهَا مُسْتَرِيحٌ، سَالِمٌ   وَالْقَلْبُ مِنْهَا جَاهِدٌ، مَجْهُودٌ

Musaddasil muzohif maxbun

فَطالَمَا، وَطالَمَا، وَطالَمَا سَقَى، بَكَفَتِ خَالِدٌ، وَاطْعَمَا

Matviy

مَا وَلاَدَتْ وَالِدَةً مِنْ وَلَدٍ   أَكْرَمَ مِنْ عَبْدٍ مُنَافٍ، حَسْبًا

Navoiy:

Vayronae-dur maskanim andin manga bisyor(i) g'am
mustaf'ilun mustaf'ilun   mustaf'ilun   mustaf'ilun
Ohim bila eshikda o't, ashkim bilan devor(i) nam
mustaf'ilun mustaf'ilun   mustaf'ilun   mustaf'ilun

Rajazi musammani matviy

Kel beri ey rashki qamar, la'li labing shahdu shakar
mufta'ilun   mufta'ilun   mufta'ilun   mufta'ilun
Furqating o'-tida ko'ngul chekti sipexr uzra sharar
mufta'ilun   mufta'ilun   mufta'ilun   mufta'ilun

Rajazi musammani matviyi maxbun

Gar alamim-ga chora yo'q bo'lmasa bo'l-masun netay
Vah g'amima shumora yo'q, bo'lmasa bo'l-masun netay
mufta'ilun   mafa:'ilun   mufta'ilun   mafa:'ilun

Rajaz musammani matviyi maxbuni maqtu'

Sarvi(i) nechun deyin seniki yo'q anga gulrang yuz
Nahl(i) nechun deyin seniki yo'q anga shirin so'z.
mufta'ilun   mafa:'ilun   mufta'ilun   maf'u:lun

Rajazi musammani solim

Gadoiy – 93

Diydor uchun/ chun charx(i)tek/ olamda say-yor o'lmisham
Oy yuzligim, kelkim, base mushtoqi diy-dor o'lmisham.

Rajazi musaddasi matviyi muzoli muraffal

Ey yuzi qamar, ko'zi qiron, qoshi hilolim
Kelginki, firo-qing tunidin tutti malolim.

Rajazi musaddasi matvivi muraffal

*Hajring o'ti kuy-durdi meni jonim umidim
Rahmayla mening xolima, sul-tonim umidim*

Gadoiy:

*Ey sochlari sunbul, yuzi gul, bo'yi sanavbar
Shirin dudoqing qullaridur shahd ila shakkar
taqte'i:*

*Ey soch-la-ri-sun / bul-yu-zi-gul / bo'-yi-sa-nav-bar
mus-taf-'i-la:-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-la:-tun
Shi-rin-du-do-qing / qul-la-ri-dur / shah-di-la-shak-kar
mus-taf-'i-la:-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-la:-tun*

Rajazi musaddasi matvivi muraffal

Qolipi: mustaf'ilatun mufta'ilun mufta'latun.

Lutfiy:

*Sen sen sevarim xoh inon xoh inonma
Qondur jigarim xoh inon xoh inonma
taqte'i:*

*Sen sen se-va-rim / xo-h(i) i-non / xo-h(i) i-non-ma
mus-taf-'i-la-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-lo-tun
Qon-dur ji-ga-rim / xo-h(i) i-non / xo-h(i) i-non-ma
mus-taf-'i-la-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-lo-tun*

Otoyi:

*Ey sarvinoz, qaysi chaman gul uzorisen?
Bu sheva bila jonu ko'ngil ixtiyorisen.
taqte'i:*

*Ey-sar-vi-noz / qay-si cha-man / gul-u-zo-ri-sen?
Bu-she-va-bila / jonu-ko'n-gil / ix-ti-yo-ri-sen.
mus-taf-'i-la-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-lo-tun*

*Ey bodi sabo, o'tsang o'shul zulfi dutodin
Yod ayla meni bastayi zanjiri balodin*

taqte'i:

Ey-bo-di-sa-bo / o't-sang o'-shul / zul-fi-du-to-din

Yod ay-la me-ni / bas-ta-yi-zan / ji-ri ba-lo-din

mus-taf-'i-la-tun / muf-ta-'i-lun / muf-ta-'i-lo-tun

Avaz O'tar

Har tilni biluv emdi bani odama jondur

Til vositai robitai olamiyonlur

G'ayri tilini sa'y qiling bilg'ali, yoshlar

Kim ilmu-hunar-lar rivoji andin ayondur.

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,

Bilmakka ani g'ayrat eting, foydali qondur.

Ilmu-fan uyi-ga yuboring-lar bolangizni,

Onla o'quganlar bori yak-toyi jahondur.

Zor o'lmasun on-lar dog'i til bilmay Avazdek,

Til bilmagani-din ani bag'-ri to'la qondir.

Ramal (رمل) bahri musaddas shaklida bo'ladi. Har bir rukn yengil muhab, yig'ilgan vatad va yana bir yengil sabablar yig'indisidan iborat:

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

Ramal to'liq va qisqartirilgan shakllarda ishlatiladi. Ramalning olti varianti bor:

1. Aruz – maxzuf, darb esa salim.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Abiyd bin Alabrasga tegishli):

القَطْرُ مَغْنَاهُ، وَتَأْوِينِ الشَّمَالِ

مِثْلُ «نَحَقِ النَّوْرِدِ، عَفَى بَعْدَكَ

“Chirigan to‘n kabi sendan keyin uning uyining hammasini shi-
moldan to‘xtovsiz kelayotgan shamol kabi”.

مِثْلَ سَحَابٍ | بُرِدَعَفْنَا | بَعْدَ كَلِّ
فَاعِلَاتِن | فَاعِلَاتِن | فَاعِلِن
سَالِم | سَالِم | مَحْذُوف
قَطْرٌ مَعْنَا | هُوَ وَتَأْوِي | بُشْشِمَالِي
فَاعِلَاتِن | فَاعِلَاتِن | فَاعِلَاتِن
سَالِم | سَالِم | سَالِم

2. Aruz – maxzuf va darb – maqsur.

أَبْلَغِ النُّعْمَانَ عَنِّي مَأْلُكًا أَنَّهُ قَدْ طَالَ ذَبَابِي، وَانْتَظَرِي

3. Aruz va darb maxzuf.

قَالَتِ الْخُنْسَاءُ، لَمَّا جِئْتُهَا : سَابَّ بَعْدِي رَأْسُ هَذَا، وَاسْتَهَبَّ

4. Majzu musabbag‘ (rukn ortidagi engil sababga sukunli harf
qo‘shish:

(فَاعِلَاتِن ← فَاعِلَاتَان = فَاعِلِيَان)

يَا خَلِيلِي أَرْبَعًا وَاسْ تَخْبِرَا رِبْعًا بَعْسَفَان

5. Aruz va darb – majzu.

مُقَرَّرَاتٌ، دَارِسَاتٌ مِثْلُ آيَاتِ الزُّبُورِ

6. Aruz – majzu, darb – esa majzu maxzuf.

مَا لَمَّا قَرَّتْ بِهِ الْعِي، نَانَ مِنْ هَذَا ثَمَن

Misollar:

1. وإذا غايةً مجدٍ رُفِعَتْ نَهَضَ الصِّلْتُ إِلَيْهَا، فَحَوَاهَا

2. مَرْمَلٍ مِنْ وَصَلٍ غَيْرٍ وَ اثْبُ و اثْبِت اللَّيْثُ مَحَبِّ فَيْدِ شَاوِي³⁰

محمود بن عمر الزمخشري. القسطاس المستقيم في علم العروض. دار الكتب. القاهرة. ر-60. ص. 10³⁰

Ramal musammani solim

*Ey jalolu rahmatingdin gar zalilu gar muazzaz,
Safhayi kavnayn o'lub oning tirozidin mutarraz.*

Taqti'

Ey-ja-lo-lu rah-ma-ting-din gar-za-li-lu gar-mu-az-zaz,
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun
Saf-ha-yi-kav nay-no'-lub-o ning-ti-ro-zi din-mu-tar-raz
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun

Navoiy:

Kelki, ishqing-din ko'ngulda yo'qturur sabru qarorim
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun
Boshima yet-kur qadamkim, oshti haddin intizorim.
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun

Ramal musammani mahfuz

Qolipi: fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ilun.

Qosidekim, yetkurur ko'ng-lumga jonon-din xabar,
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ilun
O'yladurkim, o'lg'on bergay jism(i)ga jon-din xabar
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ilun

O'tga solg'il sarv(i)-ni, ul qaddi mavzun bo'lmasa
Elga bergil gulni, ul ruxsor(i) gulgun bo'lmasa

Ko'nglum o'rtan-sun agar g'ayringga parvo aylasa
Hur ko'ngul ham kim sening shav-qingni paydo aylasa

Ne navo soz/ aylagay bulbul guli.ston-din judo,
Aylamas to'ti takallum/ shakkari.ston-din judo.

*Mehr(i) ko'p ko'r-guzdim, ammo mehribone topmadim
Jon base qil-dim fido o-romi jone topmadim*

Atoiy:

*Dilrabo kelgil, ki shavqingdin qarorim yo'qturur
Toqatu hajru majoli intizorim yo'qturur*

taqte'i:

*Dil-ra-bo kel / gil-ki-shav-qing / din-qa-ro-rim / yo'q-tu-rur
To-qa-tu haj / ru-ma-jo-li / in-ti-zo-rim / yo'q-tu-rur
fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lun
Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'ltirur
G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur.*

taqte'i:

*Ul-sa-nam-kim / suv-ya-qo-sin / da-pa-ri-tek / o'l-ti-rur
fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lun
G'o-ya-ti-no / zuk-li-gi-din / suv-bi-la-yut- / sa bo'-lur
fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lun*

Gadoiy -69

*Ey niholi qomating sar-vi xiromon-din latif
Durji la'ling-dur dag'i bu javhari jon-din latif.*

Lutfiy:

*Ey, jafochi, tut g'animat ko'rkning davronini
Kim, kishi topmaydurur bu davrning poyonini.*

taqte'i:

*Ey, ja-fo-chi / tut g'a-ni-mat / ko'r-k(i)-ning-dav / ro-ni-ni
fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lun
Kim ki-shi top / may-du-rur bu / dav-r(i)-ning po / yo-ni-ni
fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lo-tun / fo-'i-lun*

Bobur -37:

*Ko'rmagay yer-dim jamoling olam aro koshki,
Bo'lmag'ay yer-dim bori o-lamg'a rasvo koshki.*

Qaysi bir o-zorin aytay jonima ag'-yor(i)ning
Qaysi bir og'-ritqanin ko'ng-lumni dey dil-dor(i)ning

Nodira begim:

Sen bila o-lam munavvar mehri davron-durmusen?
Mulk(i)-dur sen-din muzayyan shohi Turon-durmusen

Erkin Vohidov:

Tarixingdir ming asrlar ichra pinhon o'zbeqim
Senga tengdosh Pomir-u oqsoch Tiyanshan o'zbeqim.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aruz nazariyasi harfga asoslangan, shuning uchun mumtoz g'azallar arab harfidan kirill harfiga o'girilganda sehr, mehr, moh, roh kabi so'zlardagi qisqa unli e'tiborga olinishi kerak edi.

Har bir g'azalning birinchi bayti, ya'ni matla'i qaysi ohangda o'qilsa, keyingi baytlar ham o'sha maromga moslanishi lozim. Chunki aruz vazni musiqiylikka asoslangan. Buni, ayniqsa, keksa xofizlarimiz kuylagan qo'shiqlarni tinglaganda amin bo'lamiz. Agarda biz mumtoz she'riyatimizni aruz qoidalariga rioya qilib o'qisak, undagi maromiy mavj, musiqiy ohang, rubobiy zavqu-shavq beruvchi serjilo jozibasini his etamiz.

Sari' (سريع) bahri. Bahning sari' (tez) atalishiga sabab taf'ilalarining lafzda tezligi. Xatib Tabriziyning fikricha, "sabab talaffuzda vutudga nisbatan tez kechadi"³¹. Sari'ni tashkil etuvchi ruknlar sababdan boshlanadi. Uning uchta rukndan iborat har misrasida yettita sabab joylashgan.

Asliy ruknlarining soni oltita. Sari', har hil ruknlardan tarkib top-
gan:

مستفعلن مستفعلن مفعولات   مستفعلن مستفعلن مفعولات

التبريزي الخاطيب، الوافي في العروض و القافي، القاهرة، 1977 ص. 285. ۱۱

Sari'ning hashvlari ikki yengil sabab va bir yig'ilgan vatad majmuasidan tuzilgan ruknlardan iborat va aksincha, a'rud va darblari birin-ketin keluvchi ikki engil sabab va bir ayrilgan vatadlarning birikmasidan tashkil topgan ritmik bo'lakdan iborat.

Ushbu bahrni quyidagicha ko'rinishlari mavjud:

1. Aruz matviy makshuf (rukn oxiridagi ayrilgan vatadning hazf bo'lishi:

(مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُولًا = مَفْعُولُنْ), darb esa matviy mavquf.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Diy Qoriyhga tegishli):

أزمان سلمى لا يرى مثلها   الراؤونَ في شام، ولا في عراق

"Roviylarning Shom va Iroqda ko'rganlarini Salmaning zamonasida ko'rmaydilar".

أزمان سل | مالا يرى | مثلها |

مستفعلن | مستفعلن | فاعلن

سالم | سالم | مطوي مكشوف

راعونفى | شامنولا | فى عراق

مستفعلن | ستفعلن | فاعلان

سالم | سالم | مطوى موقوف

1. Aruz va darb – matviy makshuf.

هاج الهوى رسم، بذات الغضى   مخول مخلوق، مستعجم،

2. Aruz – matviy makshuf, darb esa aslam (rukn oxiridagi ayrilgan vatadning tushib qolishi: (مَفْعُولَاتٌ ← مَفْعُو = فَعْلُنْ) .

فالت و لم تقصد لقليل الخنا   مهلا فقد ابلغت اسماعى

3. **Aruz va darb** – maxbul(xabn va taylarning yig‘indisidan iborat.) makshuf.

النشر مسك و الوجه دنا نير و أطرف الأكت هنم

4. Musaddasi muzohif maxbun.

يَسْتَقِيمُ وما تُطِيفُهُ، وما يَسْتَقِيمُ وما تُطِيفُهُ، وما

Misollar:

Abu al-Jaysh al-Ansoriy:

اسرعت في اثارهم حامدا و اخيت صبيرا يستميل المناو³²

Navoiy:

*Joning‘a yuz dardu alam kelturding,
Ko‘ngluma yuz ranju sitam kelturding.*

Taqti‘

Jo-nim-g‘a-yuz dar-du-a-lam kel-tur-ding
Mus-taf-‘i-lun Mus-taf-‘i-lun maf-‘uv-lotu

Ko‘ng-lu-ma-yuz ran-ju-si-tam kel-tur-ding
Mus-taf-‘i-lun Mus-taf-‘i-lun maf-‘uv-lotu

Sari‘i musaddasi matvivi mavquf

*Yo‘q manga hajringda juz ohu fig‘on,
Ishqu muhabbat o‘tidin al‘amon.
Mufta‘ilun Mufta‘ilun fo‘ilon*

*Ishqni har kimki qilur ixtiyor,
Men kibi olamda bo‘lur xoru zor.
Mufta‘ilun Mufta‘ilun fo‘ilon*

³² محمود بن عمر القسطاس المستقيم في علم العروض. دار الكتب. القاهرة. ر-60. ص. 20
الزمخشري.

Sari'i maqtu'i matviyi mavquf

Bismillohir rahmonir rahim,
Haft kalid durri ganji hakim.

Sari'i musaddasi matviyi aslam

Istamasang eslamasang bizni,
Men o'param yo'lung uza izni.
Mufta'ilun mufta'ilun fa'lun

Sari'i musaddasi matviyi maxbuni makshuf

Sendin yana o't ichradur yurakim,
O'tung'a suv ur vasl ila, mirakim.
Mustaf'ilun mustaf'ilun fa'ilun

Bu vaznda ko'plab epik do'stonlar yaratilgan. "Hayrat ul-abror" ham shu vaznda yozilgan.

O-da-mi-er/-sang-de-ma-gil/-o-da-mi
-- v -- v / -- v v -- / -- v --
Muf-ta-'i-lun/ muf- ta- 'i- lun/ fo- 'i- lun

O-ni-kim-yo'q/-xal-q(i)-g'a-mi/-din-g'a-mi (Navoiy)
-- v -- v / -- v v -- / -- v --
Muf-ta-'i- lun /muf- ta- 'i- lun/ fo- 'i- lun.

Munsarih (منسرح) bahri. Bahrni munsarih (erkin) atalishiga sabablarni tadqiqotchilar turlicha izohdaydi. Frolovning fikricha, masala o'rtadagi مفعولات (mafu'laatu)ga bog'liq. Rukn sari' bahrida oxirida turadi, munsarihda esa hech qachon oxirida kelmaydi. Bunda u o'zining sobit bo'lmagan, erkinlikka moyil tabiati bilan ancha tashvish orttiradi.

Tabriziyning fikricha, baytning oxirida keluvchi مستفعلن rukni erkinligi uchun shunday ataladi.

Munsarih bahri olti ruknlidir:

مستفعلن مفعولات مستفعل
مستفعلن مفعولات مستفعل

Munsarihning o'rta ruknlari sadrda ham, 'ajzda ham har doim harakatli keladi. Unga biror zihof kirgan holatda, harakat yo'qolishi mumkinligini mantiqan faraz qilish mumkin. Biroq ayrilgan vatad o'zgarishsiz qolaveradi.

Ushbu bahrni uch ko'rinishi bor:

1. Aruz – solim, darb esa matviy.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma'lum):

للخَيْرِ، نُفْسِي فِي مِصْرِهِ الْعُرْفَا
إِنَّ ابْنَ زَيْدٍ لَا زَالَ مُسْتَعْمِلًا

“Misrda hayr ehson tarqatgan Ibn Zayd yaxshilik qilishdan to'xtamayapti”.

إِنْبَنَزِي | دِن لَازَال | مُسْتَعْمِلًا
مستفعلن | مفعولات | مستفعلن
سالم | سالم | سالم

لِلخَيْرِ يُفَا | شِي فِي مِصْرِهِ | هَلْ عُرْفَا
مستفعلن | مفعولات | مستفعلن
سالم | سالم | مطوى

2. Manxuk mavquf.

صَبْرًا، بَنَى عَبْدِ الدَّارِ

صَبْرًا، بَنَى | عِبْدَادًا
مستفعلن | مفعولات
سالم | منهوك موقوف

3. Manxuk makshuf.

ويل أم سعد سعد

و يلم مسع | دن سعدا

مستفعلن | مفعولن

سالم | منهوك مكشوف

Abu al-Jaysh al-Ansoriy:

سَرَحَتْ طَوْفِي فِي حَسَنِ ذِي غَنَجٍ جَنَّتْ بِدِ الْبَابِ الْوَرِي وَ هَوِي

Musaddasil Muzohif maxbun

مَنَازَلٌ عَفَاهَنْ، بَدِي الْأَرَا كِ، كَلِّ وَابِلِي، مُسْبِلِي، هَطَلِ

Matviv

مَنْ لَمْ يَمُتْ عِبْطَةً يَمُتْ هَرَمًا ذَانِقُهَا لِلْمَوْتِ كَأَسٍّ، فَالْمَرْءِ

Darbi maksuf

وَيَلِّمْ سَعْدًا، سَعْدَا

Sendek qani husn ahlida ham bevafo, ham bedard,

Mendek qani ishq ahlida mehnatkashu g'amparvard.

Taqti'

Sen-dek-qa-ni hus-nah-li-da ham-be-va-fo ham-be-dar-d

Mus-taf-'i-lun maf-'u:-la-tu mus-taf-'i-lun maf-'u:-lo-tu

Mendek qani ishq ahlida mehnatkashu g'amparvard.

Mus-taf-'i-lun maf-'u:-la-tu mus-taf-'i-lun maf-'u:-lo-tu

Munsarihi musammai matvivi mavquf

Ohki sensiz ishim oh ila far 'yod yerur

mufta'ilun fa:'ila:n mufta'ilun fa:'ila:n

Jonima o-shubu shayn jismima bedod yerur.

mufta'ilun fa:'ila:n mufta'ilun fa:'ila:n

Navoiy:

*Ishq yuki ayladi torim a'loni kavсар,
Ne ajab ar aylasa men kibi shaydoni kavсар.
Mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan*

Munsarihi musaddas

Munsarihi musaddas matviy

*Ishqi mani zor qildi olam aro
Ayladi ovora xayli odam aro
mufta'ilun foilotu mufta'ilun foilotu*

Munsarihi musaddas matviyi maqtu'

*Qo'ydi g'aming dardu dog' ko'nglumga
mufta'ilun fa:'ila:t maf'ulun
Qo'ymadi ishqing farog' ko'nglumga
mufta'ilun fa:'ila:t maf'ulun*

Munsarihi murabba

Munsarihi murabbai matvivi mavquf

*Kel beri ey gul'uzor ayla vafо oshkor
mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan*

Xafif (خفيف) bahri. Bahrning bunday atalishiga sabab, Al-Absar shunday deydi: Bu bahr tilga yengil talaffuzli ekaniligi uchun shunday atashgan. Xatib Tabriziyning fikricha, undagi ajratilgan vatadning ko'nggi harakati sabablar harakatlari bilan birikib ketgan, natijada lufzda yengillik tug'iladi. Shuning uchun hafif deb atashgan.

Xafif bahri ham olti rukndan tashkil topgan. U har doim to'liq holda ishlatiladi. Uning har bir misrasi bir engil sabab, bir yig'ilgan vatad va yana bir engil sabablardan tuzilgan ikki rukn va ular o'rtasida joylashgan bir engil sabab, bir ayrilgan vatad va yana bir engil sabab birikmasidan tuzilgan rukn majmua'sidan iborat:

فاعلاتن مستفع لُن فاعلاتن

فاعلاتن مستفع لُن فاعلاتن

Hashvdagi ikkinchi ruknning **mustaf'ilun** (مستفع لُن) rukni doira talabiga muvofiq bo'lib, rukndagi beshinchi harf orqadagi ikki o'zga harflar bilan birlashib, yig'ilgan vatadni tashkil qila olmaydi.

Xafifning to'rtta varianti mavjud:

1. Aruz va darb – solim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Al-A'shaga tegishli):

حَلَّ أَهْلِي مَا بَيْنَ ذُرْنِي فَبَادُو   لِي وَحَلَّتْ غُلُوِيَّةٌ بِالسَّخَالِ

“Bizning oilamiz Durna va Bodav o'rtasida to'tadi, menga Ulviyya ham Sihalda to'xtagadek tuyuldi”.

حَلَّ أَهْلِي | مَا بَيْنَ ذُرْنِي | نِي فَبَادُو
فاعلاتن | مستفعلن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم

لِي وَحَلَّتْ | غُلُوِيَّةٌ | بِالسَّخَالِي
فاعلاتن | مستفعلن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم

2. Aruz – solim, darb esa maxzuf.

لَيْتَ شِعْرِي هَلْ تُمْ هَلْ آتَيْنَهُمْ   أَمْ يَحُولُنْ، مِنْ دُونِ ذَاكَ، الرُّدَى

لَيْتَ شِعْرِي | هَلْ تُمْ هَلْ آتَيْنَهُمْ
فاعلان | مستفعلن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم
أَمْ يَحُولُنْ | مِنْ دُونِ ذَاكَ | إِنْ كَرَرْدَا
فاعلاتن | مستفعلن | فاعلان
سالم | سالم | محذوف

3. Aruz va darb maxzuf.

إِنْ قَدَرْنَا، يَوْمًا، عَلَى عَامِرٍ نَمْتَلِلْ مِنْهُ، أَوْ نَذَعُهُ لَكُمْ

4. Majzu aruz va darb solim.

لَيْتَ شِعْرِي: مَاذَا تَرَى أُمُّ عَمْرٍو، فِي أَمْرِنَا

5. Majzu maxbun maqsur.

كُلُّ حَظْبٍ، إِنْ لَمْ تَكُو يَسْبِرُ نُوا غَضَبِيَّتُمْ،

Misollar:

خَفَا حَمَلِي أَبْعَادَ غَزِّ لَجُوجِ هَاجَ لَا يَبْتِي مِنْ عَنَانِ الْمَنَاوِي³³

*Qayda erding, ey mahvashim, sharh qilg'il,
O'lgum erdi gar bir zamon kelmasang bil.*

Taqti'

Qay-da-er-ding ey-mah-va-shim shar-h-qil-g'il
Fo-'i-lo-tun mus-taf-'i-lun fo-ii-lo-tun

O'l-gum-er-di gar-bir-za-mon kel-ma-sang-bil.
Fo-'i-lo-tun mus-taf-'i-lun fo-'i-lo-tun

Xafifi musaddasi mahbun

*Furqatin nesh sochti yurokimga,
Ashk qonini oqizdi bu etokimga.
Fa:'ila:tun mafo'ilun fa:'ilo:tun*

*Vaslin ul oy manga mahol qilibtur,
Hajridin meni xasta hol qilibtur.
Fa:'ila:tun mafa:'oilun fa'lun*

³³ محمود بن عمر الزمخشري. القسطاس المستقيم في علم العروض. دار الكتب. القاهرة. ر-60. ص. 20

Xafifi maxbuni maqsur

Hech bilmonki chinmudur bu so'zung,

Yaxshiliqqa yaqinmudur bu so'zung.

Fa:'ila:tun mafa:'oilun fa'lun

Xafifi mahbuni maqtu'

Kalimoti g'arib der nosih,

Xirad ahlig'a xashvdurur vozih.

Fa:'ila:tun mafa:'oilun fa'lun.

Xafifi maxbuni musha'as

Keldi dildoru men fadah ichgumdur,

Zuhdu nomusu nangdin kechgumdur.

Fa:'ila:tun mafa:'ilun maf'ulun

Xafifi maxbuni musabbag'

Seni didim umid ila ey yor,

Kim olib ko'nglum o'lg'asen dildor.

Fa:'ila:tun mafa:'ilun fa'ila:n

Xafifi maxbuni mahzuf

Vaslin ul oy manga mahol qilur,

Hajridin meni xasta hol qilur.

Fa:'ila:tun mafoilun fa'ilun

Mudari' bahri. Bahrning mudori' (المضارع) "o'xshash" atalishiga **sabab**, hazaj bahriga o'xshashligidir. Biroq aruziy she'r tarixida mudori'ning boshqa bahrlarga o'xshashlik darajasi haqida boshqa fikrlar ham bor: Ibn ar-Rashiq uni muqtadabga, ad-Damanxuriy hafif bilan munsarihga o'xshatadi.

Mudori'ning Asl ruknlari olti rukndan tashkil topgan.

مفاعيل فاع لاثن مفاعيلن مفاعيل فاع لاثن مفاعيلن

Bu bahrning boshqalardan farqli tomoni shundaki, undagi ruknlar hech qachon zihoflarsiz ishlatilmaydi. Mudari'da bitilgan baytlarning hashvlari albatta makfuf bo'ladi. Uning majzu shaklidagi a'rudlarini tashkil qiluvchi فاع لاثن ruknlari esa, doimo sog'lom holdagina ishlatiladi. Shunday qilib, 'u bahrni bir darbi bir a'rudi bor u ham bo'lsa فاع لاثن. Ularda hech qachon, masalan, basit yoki hafifda bo'lganidek, ikkinchi sukunli harf tushib qolmaydi. Bu yerda ham, doira talabiga monand "فاع" qismi ajratilib yoziladi va birinchi maqta' ajratilgan vataddan iboratdir.

Biroq bu bahrdan qadimda shoirlar juda kam foydalanishgan. Shuni hisobga olib, aruzshunos Abu-l-Xasan al-Axfash bu bahrni bahrlar qatoridan olib tashlagani ma'lum. Boshqa bir qator olimlar esa, mudori'ni boshqa bahrlarning tarmoqlaridan biri deb atashgan.

Ushbu bahrni bittagina varianti bor: aruz va darb – majzu.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma'lum):

دواعي هوى سعادي

دعاني إلى سعادي

دعاني! | لا سعادي ، دواعية | واسعادي

مفاعيل | فاعلان مفاعيل | فاعلان

مكفوف | سالم مكفوف | سالم

"Meni Suad oldiga chaqirishdi. Suadning muhabbati mening davoidir".

Bu baytning ko'rinishi ibtido va sadr qismi maqbud, aruz va darb qismi esa solim.

Misollar:

Muzohif

وقد رأيتُ الرجالَ فما أرى غيرَ زيدٍ

Axrab

قُلْنَا لَهُمْ، وَقَالُوا كُلُّ لُهُ مَقَالٌ

*Jafojo 'ye, bevafoye qani sendek bu jahonda,
Duogo 'ye, benavoje qani mendek bu zamonda?*

Taqti'

*Ja-fo-jo '-ye be-va-fo-ye qa-ni-sen-dek bu-ja-hon-da
Ma-fa:-'i-lun fa:-'i-la:-tun ma-fa:-'i-l(un) fa:-'i-la-tun
Du-o-go '-ye be-na-vo-ye qa-ni-men-dek bu-za-mon-da
Ma-fa:-'i-lun fa:-'i-la:-tun ma-fa:-'i-l(un) fa:-'i-la:-tun*

Muzori'i musammani makfuri mahzuf

*Yuzingdin hijil qamar, labingdin dog 'i shakar,
Manga har biridin o 't, sanga qilmay ul asar.
mafa:'ilun foilun mafa:'ilun foilun*

Muzori'i musammani axrabi mahzuf

*Ishqing atab balodur,ey nozanin sanam
Jon anda mubtalodur ko 'rmas ba juzsitam
Maf'u:lu fa:'ila:tun Maf'u:lu fa:'ila:tun*

Muzori'i musaddasi

Muzori'i musaddasi makfufi maqsur

*Seningdek jahonda kimsa ne imkon
Buyon kel qilay qoshingda fido jon
mafa:'ilun fa':ila:tu fa'u:la:n*

Muzori'i musaddasi makfufi maxzuf

Ko'ngul bo'lg'ay hayoming'a moyil

Ko'zim ham o'ldi husning'a zoyil.

Mafa:'ilun fa'u:lun fa'u:lun

Muqtadab bahri. Bahrni muqtadab (المقتضب) ajratib olingan) atalishiga sabab, munsarihdan ikki rukni ajratib olinganga o'xshashligi, ularning bir qolipga ega ekanligidir.

Ushbu bahr olti ruknlidir.

مفعولات مستفعلن مستفعلن مفعولات مستفعلن مستفعلن

Ko'rinib turibdiki muqtadabning ruknlari munsarihnikiga juda mos, faqat tartibida farq qiladi.

Lekin, ayrim manbalarda muqtadab bahri to'rt ruknli ham bo'lib keladi. Bu holda har bir misra ortidagi mustafi'lun "مستفعلن" rukni olib tushlanadi.

Bu bahrni ham bitta varianti bor: majzu darbi va aruzi matviy.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Ahmad ibn Forisga tegishli):

أقبلت فلاح لها عارضان كالبرد

أقبلت | للاحها ، عارضان | كالبردى

فاعلات | مفععلن ، فاعلات | مفععلن

مطوى | مطوى | مطوى | مطوى

"U teskari qaraganda, unga xuddi do'l yoqqandek ko'rindi".

Misollar:

أقتضيت من رساء ان وهبته خلدى

Maizu'

هل عليّ، ويخفّما إنْ لهوْث، من حرج

Matviy

وَهُمْ يَدْفِنُوهُمْ

يَقُولُونَ: لَا بَعْدُوا

Muqtadabi musammani solim

Oolipi: fa:'ila:tun mustaf'ilun fa:'ila:tun mustaf'ilun
Biroq sog'lom holda uchramaydi.

Muqtazabi musammani matviy

*Ey nigoro mahvashim, ey xarifi jur'akashim,
Tut qadaxki, behad yerur ishqtobidin otashim.*
Fo'ila:tu mufta'ilun fo'ila:tu mufta'ilun

Muqtazabi musammani matviy maqtu'

Ey yigit, buyon kelki, shavq(i)din xarobingnan
Bo'yni boo'liq in yonlig' bastai tanobingman
Fa:'ila:tun maf'u:lun fo'ilatu maf'u:lun

Muqtazabi murabba'

Muqtazabi murabba'i matviy

*Furqating yoshim oqizur,
Hasrating qonim toshizur*
Fo'ilotu mufta'ilun

Mujtass bahri (المجتث - qo'porilgan). Bahrning bunday atalishiga sabab, hafif bahrini bir oz qo'porib olinganiga nisbatan olinadi. Mujtass ruknlari hafifniki bilan bir hil, faqat tartibda: mujtassda مُسْتَفْعُ لَنْ rukni ikki birin-ketin keluvchi فاعلاتن dan oldin keladi. Asl ruknlari oltita:

مُسْتَفْعُ لَنْ فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

Mujtass bahrida she'r yozish abbosiylar davrida urf bo'lgan. Biroq johiliya davri adabiyotida bu bahrdagi qasidalarni uchratish qiyin.

Bu bahr ham majzu shakldagina ishlatiladi. Uning yagona arudi sog‘lom, u bilan keluvchi yagona darb ham sog‘lom. Lekin, ayrim hollarda ham arud, ham darbida nuqsonlar uchrab turadi. Shuningdek, ularning o‘zlariga xos tomonlari bor.

Mujtassni ham faqat bitta varianti bor: aruz va darb – majzu.

Xorazmiyning “Mafotih al–ulum” asarida quyidagi misol keltirilgan (bayt egasi noma’lum):

وَالْوَجْهُ مِثْلُ الْهَلَالِ

الْبَطْنُ، مِنْهَا، خَمِيصٌ

الْبَطْنُ مِنْ هَاخْوَيْصِنَ ، وَلَوْجَهْمِثْ | لِلْهَلَالِ

مَسْتَقْلَعِنَ | فَاعِلَاتِنَ ، مَسْتَقْلَعِنَ | فَاعِلَاتِنَ

سَالِمَ | سَالِمَ | سَالِمَ | سَالِمَ

“Uning qorni tarang, yuzi esa oyga o‘xshaydi”.

Al-Andalusiy:

اجلو بد ليل يعدي

اجتث ان لاح ضوء

Aruz va darbi solim muzohif maxbun

ولو عثقت، بسلمى، علمت ان ستموث

Makfuf

إلأ عدّة، ضمّارا

ما كان عطاؤهنّ

Mujtass musammani solim

*Ishq ahlig‘a garchi doim ko‘b javrdur, ko‘p jafodur,
Husn ahlig‘a neqilaykim, bemehru, bevafofur.*

*Qoshig‘a borg‘ali ko‘ngul o‘ziga kelmadi netay,
Yuziga tushgali ko‘zim ko‘ziga ilmadi ul oy.*

Taqti'

Ish-qah-li-g'a gar-chi-do-im ko'b-jav-r-dur ko'p-ja-fo-dur
Mus-taf-'i-lun fa-'i-la:-tun Mus-taf-'i-lun fa-'i-la-tun
Hus-nah-li-g'a ne-qi-lay-kim be-me-h-ru be-va-fo-dur
Mus-taf-'i-lun fa-'i-la:-tun Mus-taf-'i-lun fa-'i-la-tun

Mujtassi musammani mahbun

*Yetishsa ishq aro yuz mehnatu balo, qadah ichgil,
Nafas-nafas qunobon may, to 'lo-to 'lo qadah ichgil*
Mafa:'ilun fa:'ila:tun mafa:'ilun fa:'ila:tun

Mujtassi musammani mahzuf

*Firoq isit-masi andoq tanimdin o't chiqarur
Kigar tabib iligim tut-sa barmog'i qaborur*
Mafa:'ilun fa:'ila:tun mafa:'ilun fa:'ilun

Mujtassi murabbai maxbun

*Yuzing ko 'zimga keraktur
O'zing o 'zimga keraktur*
Mafa:'ilun fa:'ila:tun

Mutaqarib (المتقارب) bahri. Xatib Tabriziyning fikricha, mutaqarib bahri ruknining vatadlari o'zaro yaqin turgani uchun mutaqarib (yaqinlashuvchi) atashgan³⁴.

Mutaqarib bahri sakkiz ruknlidir.

فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن

Mutaqarib bahri keng tarqalgan bahrlardan bo'lib, u ham to'liq ham qisqartirilgan holda ishlatiladi.

Mutaqarib bahrining beshta shakli mavjud:

³⁴ Qarang: Talabov E. Arab she'riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004.–B.234.

1. Aruz va darb – salim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (Bayt Amiyya bin Abi O’izga tegishli):

فَأَلْفَاهُمْ الْقَوْمَ رَوْبَى، نِيَامَا

فَأَمَّا تَمِيمٌ، تَمِيمٌ بِنُ مَرٍّ،

فَأَمَّا | تَمِيمِن | تَمِيمِب | تُمِرِرِن

فَعُولِن | فَعُولِن | فَعُولِن | فَعُولِن

سَالِم | سَالِم | سَالِم | سَالِم

فَأَلْفَا | هُمْلَقُو | مَرْوَبَا | نِيَامَا

فَعُولِن | فَعُولِن | فَعُولِن | فَعُولِن

سَالِم | سَالِم | سَالِم | سَالِم

“*Tamim, Tamim ibn Murra haqida gapiradigan bo ‘Isak, uni shirakayf va uyqusiragan holda topdilar*”.

2. Aruz – salim, darb – maqsur.

ويأوي إلى نِسْوَةٍ، بِانْسَاتٍ وَشَغْبٍ، مَرَضِيْعٍ، مِثْلَ السَّعَالِ

3. Aruz – salim, darb – maxzuf.

وأروى من الشعر شعرا عويصا ينسى الرواة الذي قد رروا

4. Darb – abtar.

خَلَيْتِي، عُوْجَا، عَلَى رَسْمِ دَارٍ مَيَّةٌ خَلَّتْ مِنْ سُلَيْمِي، وَمِنْ

5. Aruz va darb majzu maxzuf.

أَمِنْ دَمْنَةَ أَقْفَرْتِ لَسَلْمِي بِذَاتِ الْعُضَا

Misollar:

1 تقاربت إذ شمروا للذهاب وحبى لهم ماله من ذهاب
2 سُمِّيَّة، قُومِي، وَلَا تَعْجِزِي وَبَكَى النِّسَاءَ، عَلَى حَمْرَةَ

Mutaqoribi musammani solim

Yu-zi rashki xurshidi anvar bo 'lubtur,
Ko 'zi fitnai shahru kishvar bo 'lubtur.

Taqti'

Yu-zi-rash ki-xur-shi di-an-var bo'-lub-tur
fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun

Ko'-zi-fit na-i-shah ru-kish-var bo'-lub-tur.
fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun³⁵

Yana sansizin munisim g'am bo 'lubtur,
Ko 'zumga yurak qoni hamdam bo 'lubtur.
fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun fa-'u:-lun

Mutaqoribi musammani mahzuf

Ochildi chaman, gul'uzorim qani,
Sihi sarv bo 'ylik' nigorim qani?
Faulun Faulun Faulun faul

Mutaqoribi musaddasi solim

Yana hajr aro zor bo 'ldum,
Firoqingdin afgor bo 'ldim.
Fa'u:lun fa'u:lun fa'u:lun

---

³⁵ Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar, nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. Toshkent 1971. B-34.

Mutadorak (المتدارك) bahri. Bahrni bunday atalishiga sabab, Halil ibn Ahmaddan keyin al-Axfash tomonidan bahrlar tarkibiga qo'shilganligidir. **متدارك** so'ng darak beruvchi degan ma'noni bildiradi.

Uning ruknlari **فَاعِلُنْ** sakkiz marta qaytarilgan. Halil ibn Ahmad yuqoridagi 16- bahrning berilishini xohlamagan. Agar kiritilsa, uni rakd al-hayl (**ركض الحيل** – otning elishi) deb atasin – degan.

Chunki fa:'ilun fa:'ilun fa:'ilun fa:'ilun ohangi otning dupuriga monanddir.

Bir qancha olimlar ham ushbu bahrni tan olishmagan va o'z tadqiqotlariga kiritishmagan. Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh al-ulum"³⁶ ("Ilmlarning kaliti") asarida arablarda mutadorak bahrini yo'qligini aytadi. Shu bois bo'lsa kerak Yusuf as-Sakkokiy faqat 15ta bahrni keltirib, beshinchi doirani "munfarida" – deb atab, faqatgina bitta bahr mutaqoribni keltirgan. Abu Abdulloh al-Xorazmiy ham "Mafotih al-ulum" asarida faqatgina 15 bahrni bergan. D.Frolovning ma'lumot berishicha mutodorak bahrining namoyon bo'lishi keyinchalik va asta-sekin tug'iladi.

Bahrni aruzshunoslar turli nomlar bilan atashgan. Masalan, Mahmud az-Zamaxshariy "al-Qistos" asaridagi doira bobida beshinчисini "Muttafiqa" deb atab, bahrlardan mutaqorib va rakdni beradi. Biroq, alloma bahrlar bobida 16ta bahrlarni keltirib, o'n oltinчисini "mutadorik" deb atab misol keltiradi.

Arab olimi Abdulaziyz Atiyqning "Aruz va Qofiya ilmi"³⁷ asarida va Xatib Tabriziyning "Kitob al-Kofiy fi-l-arud va al-Qovafiy"³⁸ asarlarida ushbu bahrni «محدث» (muhdas-ixtiro qilingan, yangilik), «خبب» (yo'rtar) deb ta'riflagan.

---

³⁶ السكاكي، سراج الدين، كتاب مفتاح العلوم، مصر، 1900. ص. 62

³⁷ الدكتور عبد العزيز عتيق. علم العروض و القافية. دار النهضة العربية. بيروت. 1987. ص.9.

³⁸ الختیب التبریزی. کتاب الکافی فی العروض و القوافی. تحقیق الحسانی حسن عبد الله. ص. 137

Ushbu bahr ham sakkiz ruknli:

فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن

Aruzshunos olimlarning ta'kidlashicha, mutodarakning hashvleri sog'lom rukn holatlari juda kam uchraydi. Aksariyat hollarda xashv-lardagi ruknlar maxbun yoki musha's bo'ladi.

Ushbu bahr to'la va majzu hollarda qo'llanilishi mumkin. Eng ko'p uchraydigan mutodarak tarmog'i bu – to'liq shakldagi bo'lib, uning bir sog'lom a'rudi va u bilan keluvchi bir darbi bor. Darb ham sog'lomdir.

Al-Andalusiy o'z asarida quyidagicha misol keltiradi:

دارك القوم تطفىء غراما وضنا اذ درير الهوي بالمعنى جمح

Ko'rinib turibiki, Zamaxshariy ushbu bahrlarga misol tariqasida o'zi tomonidan yozilgan she'rlarini havola etgan. Qolaversa, alloma aruz ilmining asoschisi Xalil ibn Ahmadni yaratgan qonun-qoidalaridan chetlanmagan holda bahrlarni sodda holda tushintirishga erishgan.

Shuningdek, Xatib Tabriziyning "Kitob al-Kofiy fi-l-arud va al-Qovafiy" asarida ushbu bahrni quyidagi misollar orqali ta'riflaydi:

جاءنا عامر سالما صالحا بعد ما كان ماكان من عامر

جاءنا | عامرن | سالمن | صالح

فاعلن | فاعلن | فاعلن | فاعلن

سالم | سالم | سالم | سالم

بعنما | كان ما | كانمن | عامرى

فاعلن | فاعلن | فاعلن | فاعلن

سالم | سالم | سالم | سالم

Mutadoriki musammani solim

Ne mongishdurki, tanlar habosi aning,

Ne boqishdurki, jonlar fidosi aning.

Fa: -'i-lun fa: -'i-lu fa: -'i-lu fa: -'i-lu

Mutadoriki musammani maxbun

Ne samand ekon ulki, buyon surasen,

Boshim uzra jafu qilichi urasen.

Fa: 'ilun fa: 'ilun fa: 'ilun fa: 'ilun

Mutodoriki musaddasi maxbun

Mani islamasang netayin,

Bosh olib qayone ketayin.

Fa: 'ilun Fa: 'ilun Fa: 'ilun

Aruz va zarb maxbuni maqtu'

Rashki xurshidi anvardurur yuzi,

Fitnai shahru kishvardadur ko'zi.

Fa: 'ilun Fa: 'ilun Fa: 'ilun Fa: 'ilu

2.3. Aruziy doiralar

Bahrlar bir-birlariga yaqinligi va umumiy o'zak xususiyatlariga ko'ra alohida-alohida guruhlarga – aruz doiralarga bo'linadi.

Bahrlar orasida bir necha bahrning "o'zagi" bir xil bo'lishlilik aloqasini ko'rsatish uchun aruzshunoslar "doira" deb ataladigan vositadan foydalanganlar. Bir o'zakli bahrlarning bir nechitasi uchun bitta bayt nhe'r aytiladi va shu baytning tarkibiga kiruvchi bo'laklar turlicha joydan boshlab o'qilsa, bu o'zak atrofiga uyushgan bahrlar o'z-o'zidan maydonga kelaveradi.

Doira deb atalishiga sabab, bahrlar vaznlari xuddi bir aylanaga kirgizilib, shu aylana kengligidan chiqmaydi. Bir doiraga kirgizilgan

maqta'larning birinchisi bir bahr uchun boshlang'ich nuqta bo'lsa, ikkinchisi boshqa biri uchun ayni shu vazifani bajaradi.

Bahrlar bir-birlariga yaqinligi va umumiy o'zak xususiyatlariga ko'ra alohida alohida guruhlarga – aruz doiralarga bo'linadi.

Doiralalar beshta bo'lib, har doiraga muayyan bahrlar kiradi. Doiraning necha bo'lakka bo'linishi har turkumdagi bahrlarning dastlabki maqta'lari soniga qarab belgilanadi. Xalil ibn Ahmad hisobi bo'yicha, har bir doiraning muayyan o'rnigina ma'lum bahr ko'rinishini topish uchun boshlang'ich nuqta bo'la oladi³⁹.

X-XII asrlar mobaynida yashagan, aruz bobida asarlar tasnif etgan O'rta Osiyolik allomalardan Abu Nasr al-Javhariy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Abu Xafs an-Nasafiy, Yusuf as-Sakkokiylarning doira bobi haqida yozgan quyidagi ma'lumotlarni berishimiz mumkin:

X asr olimlaridan Abu Nasr al-Javhariy o'zining “Arud alal-Vurqati” (Aruz sahifalari) nomli aruzga doir asarida birinchi bo'lib aruz nazariyasini isloh etadi va aruz doiralari haqida ma'lumotlar keltirmaydi.

X asrda ijod qilgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-kotib al-Xorazmiy o'zining “Mafotih al-ulum” (“Ilmlarning kalitlari”) nomli qomusiy majmuasida ham aruz ilmiga oid bobida ham doira xususida bitta jumla beriladi: “Doirada sog'lom ruknlarga monand misollar berish mumkin”. biroq doiralalar soni, nomi haqida ma'lumotlar berilmaydi⁴⁰.

Zamaxshariy zamondoshlaridan Abu Xafs an-Nasafiy aruzga oid asari “Muxtasar ul-aruz ala usuli-l-ma'ruz” (“Aruzga oid qisqa risola”) nomli asarida doiraga oid ma'lumotlar Zamaxshariy asaridagi doira nomlariga o'xshaydi. Biroq ularga berilgan she'riy misollar farq qiladi.

XII asr oxiri XIII asrlarda yaratilgan Yusuf as-Sakkokiyning “Miftoh al-ulum” (“Ilmlarning kaliti”) asaridagi doiraga oid ma'lumotlar, fikri-

---

³⁹ Talabov E. Arab she'riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004.– B.243.

⁴⁰ Зиявиддинова М. Поэтика в “Мафатих ул улум” Абу Абдаллаха ил-Хорезми”, АҚД. – Ташкент, 1990.с.39.

mizcha, Xalil ibn Ahmadnikiga mos bo'lsa kerak. Chunki unda 15 bahrga besh doira beriladi. Beshinchi doira "munfarida" deb nomlanib, bittagina bahr "mutaqorib" keltiriladi.

Shuningdek Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" da aruz sistemasida-gi 7 doirani tavsifladi, Zahridin Muhammad Bobur "Muxtasar" asarida aruz vaznidagi bahrlarni 9 doiraga ajratib tekshiradi. Alisher Navoiy va Zahridin Muhammad Boburlar tomonidan tavsiflangan doiralar quyidagicha:

1) Muttafiqa doirasi. Bu doiraga mutaqorib va mutadorik bahrlari kiradi.

2) Muhtaliba doirasi. Bu doiraga rajaz, ramal, hazaj bahrlari kiradi.

3) Muhtalibai muzohafa doirasi. Bu doiraga ramali maxbun, hazaji maktuf, rajazi matviy bahrlari kiradi.

4) Muhtalibai muxtari'a doirasi. Bu doiraga hazaji maxbun, ramali makfuf bahrlari mansub.

5) Muxtalifa doirasi. Bu doiraga vofir va komil bahrlari mansub.

6) Mushtabiha doirasi. Bu doiraga basit, tavil, madid, amiq, muqtazab bahrlari mansub.

7) Muxtalifa doirasi. Bu doiraga mujtass, munsarih, muzori', muqtazab bahrlari mansub.

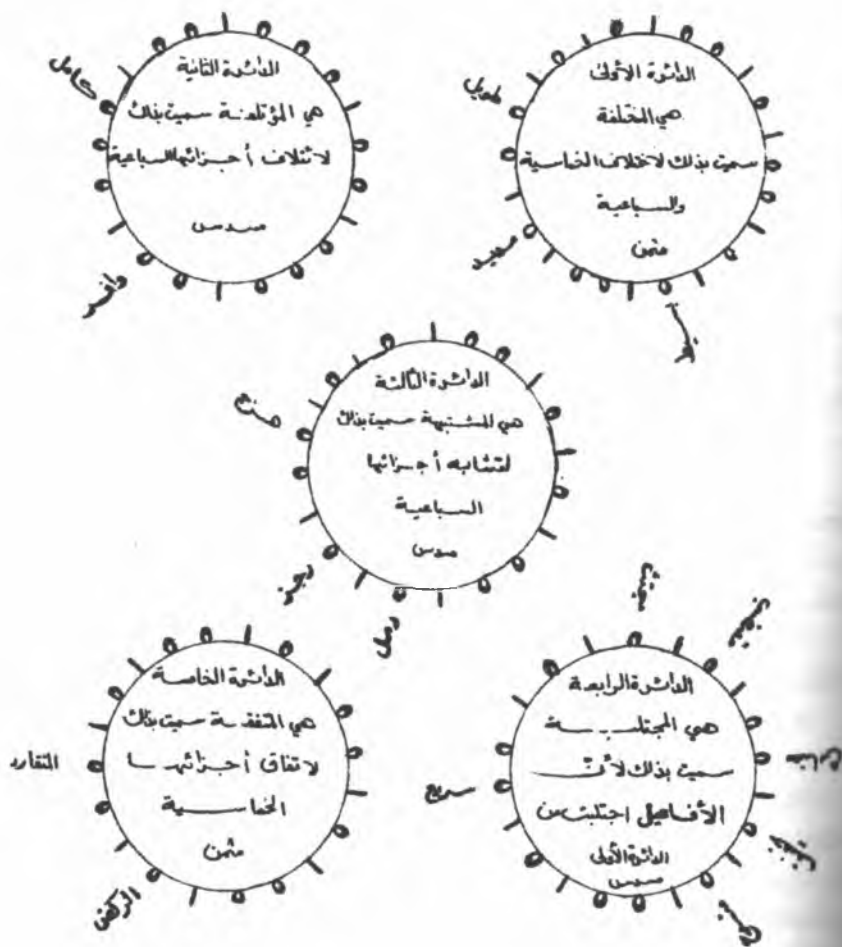
8) Muhtamia doirasi. Bu doiraga muzori', muqtazab, mujtass, mushokil, sari', jadid, qarib, munsarih, hafif bahrlari mansub.

9) Muntazi'a doirasi. Bu doiraga hafif, mushokil, sari', jadid, qarib bahrlari mansub.

Zahridin Muhammad Bobur esa "Aruz haqida risolasida o'zining g'azallaridan, shuningdek o'tmishdoshlari va zamondoshlarining she'riyatidan turli bahrlarda misol keltirilgan. Uning risolasi X-XVI asrlarda yashab ijod etgan 60 ta shoirning g'azallaridan misollarni birlashtiruvchi aruz haqidagi antologiya hisoblanadi.

Bobur *ariz* va *amiq* deb nomlanuvchi yana ikkita yangi bahrni qo'shadi.

Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid “al-Qistof fi ilmi-l-aruz” asarida esa beshta doira, beriladi:

Yuqoridagi rasmni jadval ko‘rinishida ham ko‘ramiz:

Muxtalifa	Mu'talifa	Mujtaliba	Mushtabiha	Muttafiqa
Tavil	Vofir	Xazaj	Sari'	Mutaqorib
Madid	Komil	Rajaz	Munsarih	Rakd
Basit		Ramal	Xafif	
			Mudori'	
			Muqtadab	
			Mujtass	

Birinchi doira: Muxtalifa (مختلفة lug' .m: turli xil). Mazkur doiraga uchta bahr – tavil, madid, basitlar kiradi. (ilova)

Uning ruknlari ikki turli:

Besh harfililar: ular sababning vatad atrofidagi ko'chirilishi natijasi:

فاعول yig'ilgan vatadga engil sabab orttirilgan,

فاعل bunda aksincha, yig'ilgan vataddan oldinga engil sabab orttirilgan.

Yetti harfililar: ular vatad atrofida ikki sababni ko'chirilishi natijasi:

مفاعيلن yig'ilgan vatad ikki ketma-ket yengil sababdan oldinga joylashtirilgan;

فاعلاتن ikki engil sabab yig'ilgan vatad atroflariga joylashtirilgan;

مستفعلن ikki engil sabab yig'ilgan vataddan oldinga qo'yilgan.

Zamxshariy doiralarda keltirgan misollarni ko'rib chiqamiz:

Tavil:

أطل مدتي به.ط. المدى منك مأمول

اند عنتي كفت العدى عنك مسعول

Madid:

مدتي بسط المدى منك ماملون اطل

عدتي كفت العدى عنك مسعولاند

Basit:

بسط المدى منك ماملون اطلمدتي

كفت العدى عنك مسعولاندعدتي

Ushbu doirada birinchi tavil bahri so'ng madid bahri keladi va oxirida basit bahri keladi. Misolning birinchi so'zi tavil bahrining o'zagidan yasalgan "اُطل" so'zi bilan kelgan. Ikkinchi so'z madid bahrining o'zagidan tarkib topgan "مدتي" so'zi bilan kelgan va uchinchi so'z esa basit bahrining o'zagidagi tarkib topgan "بسط" so'zi ishtirok etgan.

Ikkinchi doira: Mu'talifa (lug'm: lug'm: birlashgan) doirasidir. Doiraning har bir rukni yetti harfli ruknlardan, shu ruknlar esa, og'ir va engil sabablar, fosila va yig'ilgan vatadlardan tarkib topgan. Ushbu doiraga vofir va komil bahrlari kiradi. Vofir bahri vataddan boshlangani uchun birinchi keladi undan so'ng komil bahri keladi. (ilova)

Zamaxshariy Mu'talifa bahriga quyidagi misolni beradi:

Komil:

كملا نوافر حظنا بكمارم
زطقت بهنّ عدى تجاهر في القلي

Vofir:

نوافر حظنا بكمارمكملا
بهنّ عدى تجاهر في القليزطقت

Ushbu misolda bayt komil bahrining o‘zagidan yasalgan “كلا” so‘zi bilan boshlanib ketidan vofir bahrining o‘zagidan tarkib topgan “نوافر” so‘zi bilan ishlatilgan.

Uchinchi doira: Muhtaliba (مجتلبه lug‘.m. qo‘lga kiritilgan) doirasi. Mazkur doiraga ham uchta bahr – xazaj, rajaz va ramal kiradi. Xazaj bahri vataddan boshlangani uchun birinchi bo‘lib keladi va ketidan rajaz va ramal bahrlari keladi. (ilova)

“Al-Qistos” da ushbu doiraga quyidagicha misol berilgan:

Hazaj:

هزجنا رَمَلًا أَرْجوزة فيها
اغان قد سمعنا من غوانيتها

Ramal:

رَمَلًا أَرْجوزة فيها هزجنا
قد سمعنا من غوانيتها اغان

Rajaz:

أَرْجوزة فيها هزجنا رَمَلًا
قد سمعنا من غوانيتها اغان

Doirada bayt hazaj bahrining o‘zagidan yasalgan “هزجنا” so‘zi bilan boshlangan. Ikkinchi so‘z ramal bahrining o‘zagidan tarkib topgan “رَمَلًا” so‘zi joy olgan.

To‘rtinchi doira: Mushtabiha (مشتبهه lug‘.m.: o‘xshash). Bu bahrni bunday atalishiga sabab, uning ruknlarining hammasi yetti harfli ruknlardan tashkil topganidir. Mushtabiha doirasiga: muqtadab, mujtass, nuri, munsarix, xafif hamda mudori’ bahrlari kiradi.(ilova)

Mahmud Zamaxshariy quyidagi misol bilan ushbu doirani izohlagan.

Munsarix:

سرح لضرع مجتت سر عاذا ما خفت من قضب فد في ارضنا

Mudori':

لضرع مجتت، سر عاذا ما خفت من قضب فد في ارضنا سرح

Mujtass:

مجتت سر عاذا ما خفت من قضب فد في ارضنا سرح لضرع

Sari':

سر عاذا ما خفت من قضب فد في ارضنا سرح لضرع مجتت

Xafif:

خفت من قضب فد في ارضنا سرح لضرع مجتت سرح لضرع

Bu yerda doiraga berilgan misol munsarix bahrining o'zagidan yasalgan "سرح" so'zi bilan boshlanib, mudori' bahri "لضرع" so'zi, mujtass bahri "مجتت" so'zi, sari' bahri "سرع" so'zi bilan birin-ketin keladi. Va baytning oxiri xafif bahridan yasalgan "خفت" so'zi bilan tugaydi.

Beshinchi doira: Muttafiqa (متففة lug'.m.: mos, o'xshash)dir.
Ushbu doiraga mutaqorib bilan rakd bahrlari kiradi. (ilova)

Muallif quyidagi misolni bergan:

Mutaqorib:

لقاربت ذاكضا اذ دعاني   و داعيت مده اذ دعاني

Rakd:

ركض ربت ذاكضا اذ دعاني   و داعيت مده اذ دعاني قفا

Ushbu doiradagi misolning birinchi misrasi mutaqorib bahrining o'zagidan yasalgan so'z bilan boshlanadi. Ikkinchi misra esa rakd bahridan boshlanadi.

Keyinchalik ushbu doiralarga aruzshunos olimlar bir qancha o'zgartirishlar kiritganlar. Masalan: Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur turkiy tilning spetsifikasidan kelib chiqib doiralarni qayta ishlab chiqdilar va yangilarini kiritdilar.

Alisher Navoiy o'zida to'qqizta bahrni birlashtirgan bitta yangi doirani "Doirai mujtamia" deb nomlanuvchi doirani kiritdi. Bahrlar quyidagicha nomlanadi: sari', jadid, qarib, munsarih, hafif, muzori', muhtazab, mujtass, mushakil. Navoiy bu bahrlarda umumiylikni ilg'aydi.

Zahridin Muhammad Bobur to'qqizta doira sxemasini keltiradi. U kiritgan doiraloriga bahrlarni o'zgarishli ruknlar, ya'ni zihoflar bilan birga kiritadi. Bu "Doirai mujtalibai muzaxafa", ya'ni unga xazaj makfuf, rajaz matvi va ramali maxbun deb nomlanuvchi bahrlar kiritilgan. Ikkinchi doirasi "Doirai mujtalibai muxtari'a" deb nomlanib, u doiraga xazaj maqbud va ramali makfuf bahrlari kiradi.

Bobur keltirgan ko'pgina misollarning o'ziga xosligi shunda ediki, ularni bir doiraga tegishli barcha bahrlarga misol qilib berish mumkin. Masalan, Navoiy "mushtabiha" deb nomlangan "Doirai mushtabihai solima" doirasida bitta bayt barcha sakkiz bahr uchun ham misol qilib beradi.

Sari': *Kel kel yigit bot bir oyoq tut sen bizga*

Jadid: *Kel yigit bot bir oyoq tut sen bizga kel*

Qarib: *Yigit bot bir oyoq tut sen bizga kel kel*

Munsarih: *Bot bir oyoq tut sen bizga kel-kel yigit*

Xafif: *Bir oyoq sen tut bizga kel kel yigit bot*

Muzori': *Oyoq sen tut bizga kel kel yigit bot bir*

Muqtazab: *Sen tut bizga kel kel yigit bot bir oyoq*

Mujtass: *Tut bizga kel kel yigit bot bir oyoq sen*

Mushokil: *Bizga kel kel yigit bot bir oyoq sen tut*

Bu o'ziga xoslikni boshqa ba'zi doiralar misolida ham ko'rish mumkin.

Shuningdek, Bobur 16, 20 rukndan iborat ko'p ruknli bahrlarni ham keltiradi. Hatto ana shu turlarda ham Bobur bahrlarning o'zaro

o'xshashligini ko'radi, lekin ularni doiraga birlashtirmaydi. 16 ruknli bahrlardan S.Hasanov tomonidan "Doirai Boburiy" deb nomlanuvchi yana bitta doira yaratildi.

Doiralarning rivojlanishi jadvali

XI-XII asrlar	XII-XIII asrlar	XIV asr	XV asr boshi	XV asr II yarmi	XVI asr
Nasafiy	Sakkokiy	Qinoiy Damanhuriy	Tabriziy	Navoiy	Bobur
I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Mu'talifa Hazaj Rajaz Ramal	I Mu'talifa Hazaj Rajaz Ramal	I Muttabiq Mutaqorib mutadorik
II Mu'talifa Vafir Kamil	II Mu'talifa Vafir Kamil	II Mu'talifa Vafir Kamil	II Muttafiqa Vafir Kamil	II muxtalifa Munsarih Mudori' Muxtadab Mujtass	II mujtaliba Hazaj Rajaz Ramal
III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramal	III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramal	III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramal	III Mujtaliba Tavil Madid Basit	III Muntazi'a Sari' Jadid Hafif Mushakil	III Mujtalibai muzahafa Hazaji makfuf Rajazi matviy Ramali maxbun
IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif Mudari' Muqtadab Mujtass	IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif Mudari' Muqtadab Mujtass	IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif Mudari' Muqtadab Mujtass	IV Mushtabiha Mutaqarib Mutadarik	IV Muttufiq Mutaqarib Mutadarik	IV Mujtalibal muxtari'a Hazaji maqbud Ramali makfuf
V Muttafiqa Mutaqorib Rakd	V Munfarida Mutaqorib	V Muttafiqa Mutaqorib Mutadorik	V Muxtalifa Munsarih Mudori' Muqtadab Mujtass	V Mujtami'a Hafif Mudori' Muqtadab Mujtass Sari' munsarih	V Mu'talifa Vafir Kamil

			VI Muntazi'a Sari' Garib Qarib Hafif Mushakil	VI Muxtalita Vafir Kamil	VI Muxtalita Tavil Madid 'Ariz Basit 'Amiq
				VII Mushtabiha Tavil Madid Basit	VII Mushtabiha Munsarih Mudori' Muqtadab Mujtass
					VIII Muntazi'a Sari' Jadid Qarib Hafif
					IX Mushtabihai salima Sari' Jadid Qarib Munsarih Hafif Mudori' Muqtadab Mujtass
					X Doirai Boburiy Haxaji mutatavvali makfuf Rajazi mututuvvali maxbun

Demak, X – XVI asrlarda yaratilgan arab tilidagi asarlar asosida tuzilgan “Doiralarning rivojlanish jadvali”da ko‘rganimizdek, beshta doirada o‘n oltida arab bahrlari keltirilgan. Keyingi asrlarda yaratilgan aruz nazariyasi haqidagi asarlarda yana yangi bahr va doiralar ishlab chiqilgan.

She‘r tuzilishi nazariyasi – aruzshunoslikka al–Xorazmiy asarining nazariy qismi dastlabki manba bo‘lishi mumkin, chunki Xalil ibn Ahmadning ayni shu sohadagi asari bizgacha yetib kelmagan.

Al–Xorazmiy va as–Sakkokiy asarlarida sharq vazn nazariyasi aruzning o‘n besh bahriga berilgan misollar va asarlar nomlarining o‘xshashligi bizga as–Sakkokiy al–Xorazmiyning “Mafotih al–ulum” ensiklopediyasi bilan bevosita tanish bo‘lganligi haqida xabar beradi.

Alisher Navoiyning “Badoyi ul–bidoya” devonidagi “Gul ruhim yodi bilan kunglum yerur gulga xaris” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalning oxiridan bitta oldingi baytda shunday yoziladi:

Band yetibdur jadal ahli ishin ishkol, andoq.

Kim ne “Miftoh” anga sud qilur, ne “Talxis”.

Bu misol buyuk shoir Alisher Navoiyning as–Sakkokiyning “Miftax al–ulum” asari va uning qisqacha bayoni – Jaloliddin Mahmud al–Kazviniyning “Talxis al–Miftoh”idan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lgani haqida xabar beradi. Navoiy bu baytida asarlar nomlaridan ma‘no ochish uchun yordam beradigan obraz sifatida foydalangan bo‘lsa ham, o‘z navbatida bu bayt bizga Alisher Navoiyning Yusuf as–Sakkokiy yaratgan vazn nazariyasi bilan yaxshi tanishligi va ungu yondoshganligi haqidagi xulosaga kelish imkoniyatini beradi.

Shubha yo‘qki, Zaxiriddin Muhammad Bobur ham xuddi Navoiy kabi o‘zining “Aruz haqida risola”sini yozishda Abu Abdulloh al–Xorazmiy, Abu Xafs an–Nasafiy, Yusuf as–Sakkokiy va boshqalarning aruz nazariyasiga bag‘ishlangan manbalarga tayangan. Demak, yuqoridagi asoslangan xulosalarimiz bizga buyuk turkiy olim va shoirlar Navoiy

va Bobur, Sakkokiyning “Miftax al-ulum” hamda Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” ensiklopediyasi bilan bevosita va bilvosita tanish bo‘lganliklari haqidagi xulosaga kelishimizga imkoniyat beradi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Bahr so‘ziga ta’rif bering.
2. Bahrlar shakliga ko‘ra necha turga bo‘linadi?
3. Bahrlar tarkibiga ko‘ra necha turga bo‘linadi?
4. Arab aruzidagi bahrlar soni nechta?
5. Mahmud Zamaxshariy “Al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asarida bahrlar qay tarzda taqsimlangan?
6. Besh va yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar.
7. Basit bahriga misollar keltiring.
8. Vafir bahri haqida.
9. Kamil bahri ruknlarini ayting.
10. Hazaj bahri haqida.
11. Rajaz va ramal bahrlariga misollar keltiring.
12. Sari’ bahri haqida.
13. Munsarih bahri ruknlarini ayting.
14. Hafif bahrini qanday turlari mavjud?
15. Mudori’ va muqtadab bahrlariga misollar ayting.
16. Mujtass va muqtadab bahri ruknlari qanday?
17. Mutadorik bahrni yana qanday nomlari bor?
18. Aruz doirasi deganda nimani tushunasiz?
19. Doira deb atalishiga sabab nima?
20. Arab aruzida nechta doira mavjud? Ularning nomlari qanday?
21. Al-Xorazmiy o‘zining “Mafotih al-ulum” asarida doiralarga qanday ma’lumotlar bergan?
22. Muxtalifa doirasi qanday tuzilgan?
23. Mu’talifa doirasi qaysi bahrlardan tashkil topgan?
24. Mujtaliba doirasiga misollar keltiring.

25. Mushtabiha doirasiga qaysi bahrlar kiradi?

26. Muttafiqa doirasi qanday?

Mustaqil ta'lim bo'yicha savol va topshiriqlar

1. Bahrlarga aruzga doir asarlardan misollar keltiring.

2. Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilmi-l-aruz" asarida bahrlar qismini mustaqil o'rganish.

3. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning aruzga doir asaridagi bahrlarga oid bo'limini o'rganish

4. Aruziy doiralar ichidagi bahrlar tarkibi.

III BO'LIM. ARUZ ILMINING TARIXIY ILDIZLARI

Darsning maqsadi: talabalarni aruz ilmini rivojlanishida ahamiyatli bo'lgan buyuk allomalarimiz qoldirgan qimmatli asarlar bilan tanishtirish.

Tayanch so'zlar va iboralar: "Kalom fi-sh-she'r va-l-qafovi", "Kitobu-sh-she'r", "Arud al-Vurqati", "Mafotih al-ulum", "Muxtasar ul-aruz», "Ma'oniy" va "bayon" ilmlari, "ilm al-istidlol", "Ilm ash-she'r", "ilm-al-qavofi", "Al-Qistos", Ilmu-l-lug'at, Ilmu-l-abniyat, Ilmu-l-i'rob, Qirdu-sh-shi'r, besh doira.

3.1. Aruzshunos olimlarning aruz ilmiga doir asarlari.

VIII asrda yaratilgan aruz ilmi IX–XIII asrlarda nafaqat arab, balki O'rta Osiyo olimlari tomonidan ham rivojlantirildi. O'sha zamon ilm – fani barcha sohalari rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma ajdodlarimiz tilshunoslik, adabiyotshunoslik va she'rshunoslik fanlarining ham gullab – yashnashiga o'zlarining barakali ulushlarini qo'shdilar.

Sharq mumtoz she'riyati vazniga aylangan aruz faniga oid bobokalonlarimiz tomonidan yozilgan ba'zi arab tilidagi risolalar va ularning mualliflari haqida ma'lumot beramiz.

IX asr ikkinchi yarmida yashab ijod etgan, "ikkinchi muallim" nomini olgan faylasuf alloma **Abu Nasr Forobiyning** "Kalom fi-sh-she'r va-l-qafovi" ("She'r va qofiyalar haqida so'z"), "Kitobu-sh-she'r" ("She'r kitobi"), "Risola fi qavoniyn sinoati-sh-shu'aro" ("Shoirilar san'ati qonunlari haqida risola") nomli asarlari mavjud bo'lib, ularda muallif she'riyatdagi bahrlarning turlari, ularning vazn bilan aloqasi, she'rning ta'sir kuchi doirasi xususida so'z yuritdi. She'rning musiqa bilan bog'liqligi haqida salmoqli fikrlar aytgan.

Tabobatga oid kitoblari bilan mashhur bo'lgan **Abu Ali ibn Sino** "She'r san'ati" asarida: "She'r – bu takrorlanuvchi, vazn va urg'uga ega bo'lgan, bir – biriga qofiyadosh baytlardan tashkil topgan, kishining eng nozik tuyg'ulariga ta'sir etuvchi nutqdir", - degan ekan. Aruzning rajaz bahrida yozilgan tabobatga oid "al-Urjuza fi-t-tib" nomli asar uning qalamiga mansubdir.

X asrda yashagan foroblik alloma **Abu Nasr ibn Hammod Javhariy** yozgan "as-Sihoh" asari arab tilining izohli lug'ati hisoblanadi. U o'zining aruzga doir "Arud al-Vurqati" asarida aruz fanini isloh qilib, 16 bahrni 12 bahrga keltiradi. Shu bois tarixda uni aruz ilmining islohotchisi deb atashgan. Aruzga doir asarlar yoki qomusiy asarlarning aruzga oid boblarida aruz bahrlari haqida to'xtalganda, faqat birinchi ko'rinishigagina misol keltirib, nuqsonli tarmoq ruknlardan tashkil topgan vaznlar qanday ko'rinishda bo'lishi aytiladi. Misollar bilan ta'minlanmaydi.

Al-Javhariy esa, qadimgi va o'ziga zamondosh shoirlar asarlaridan har bir ko'rinishga namunalar berib, qaysi zixof ta'sir qilganini ham ko'rsatib o'tadi. Uning fikricha, aruz she'rining mezoni bo'lib uning foydalari uchta:

1. She'rni ma'lum bir musiqiy ohangda o'qilganda zavq bag'ishlaydi.
  2. Aruz vazni tufayli Qur'onni she'rdan farq qilish mumkin.
  3. U she'rda nima kerak va nima kerak emasligini ma'lum qiladi.
- Uning illatlari ham ko'rsatib o'tiladi.

Muqaddima qismida 7 ta narsa haqida so'z boradi. Ular sabab vatad, fosila, juzvlar, taqte', zixof va bahrlardir

Muallif yozishicha asl ruknlar 7 tadir:

فاعلتن مفاعيلن مستفعلتن مفاعلتن متفاعلتن فاعلتن فاعولن

Xalil fikricha مفعولات to'g'ri rukn emas. Agar to'g'ri rukn bo'lganda undan sodda bahr tarkib topardi, - deyiladi.

Al-Javhariy aruz vaznini biroz bo'lsa ham soddalashtirish maqsadida 16 ta bahrni 12 ta bahrga tushiradi. Tahlil etilgan she'riy parchalar ham

ko‘proq musaddas, murabba’ shakllaridadir. U bahrni bob deb aytadi. Shulardan yettitasi sodda, beshtasi murakkabdir. Bahrlar haqidagi ma’lumotni berishdan oldin quyidagi osonlashtiruvchi ma’lumotlarni beradi. Uning yozishicha:

1. **Mutakorib va hazaj** [ruknlardan] Tavil yasalgan.

مفاعيلن فعولن

2. **Hazaj va ramal** [ruknlardan] Mudori’ [bahri] paydo bo‘lgan

مفاعيلن فاعلاتن

3. **Ramal va rajaz** [ruknlardan] Xafif [bahri] tashkil topgan

مستفعلن فاعلاتن

4. **Rajaz, mutadorik** [ruknlardan] Basit [bahri] yaralgan.

فاعلن مستفعلن

5. **Ramal, mutadorik** [ruknlardan] Madid [bahri] hosil bo‘lgan.

فاعلن فاعلاتن

Al-Javhariy tushurib qoldirgan bahrlar haqida shunday izoh beradi:

Sari’ bahri basitdan olingan

Munsarix va Muqtazob bahrlari esa rajaz bahridan olingan

Mujtas esa, *xafif*dan olingan.

Mazkur fikrlarini isbot qilish maqsadida har bir bahr uning tarmoq ko‘rinishlari haqida so‘z ketganda, albatta Xalil fikrlarini eslab, mana shu ko‘rinishni Xalil Sari’ deb atagan, - degan mulohazani bildirib o‘tadi.

Taqti’ masalasiga kelsak, unda yozuv emas, talaffuz qilingan so‘zlar muhimdir. Albatta har bir bahr qolipiga monand qilib, tushib qolgan tanvin harf hisoblanadi. Tashdidida ikkita harf yoziladi. Vaslali alif talaffuz qilinmagani uchun yozilmaydi.

Javhariy tavil bahriga 7 ta, madid bahriga esa 14 ta, basit bahriga ham 14 ta, vafir bahriga 11 ta, komil bahriga 22 ta, hazaj bahriga 10 ta, rajaz bahriga 12 ta bayt misol qilib keltirgan. Ramalda 8 ta, xafifda 21 ta, mudori'da 7 ta, mutaqoribda 12 ta, mutadorikda 4 ta she'riy misol keltiradi, biroq baytlar qaysi shoir qasidasidan olinganligi qayd etilmaydi.

Odatda aruz nazariyasiga maxsus yozilgan asarlarda doiralar keltirilgan (Masalan: an-Nasafiy va az-Zamaxshariy asarlarida). Biroq Al-Javhariyning mazkur asarida doira haqida so'z ham bormaydi. Bu bilan olim aruzni yana ham osonlashtiradi.

Yana arablarda Javhariy va Xalil ibn Ahmadning aruz nazariyasi haqida quyidagicha fikri mavjud: “انما وضعه الخليل و هذبه الجوهرى” (Xalil uni (aruz ilmini) asosini yaratdi, Javhariy esa uni bir tizimga soldi.) Bu jumladan ko'rinib turibdiki, Jarhariy aruz ilmining rivojlanishida katta rol o'ynagan.

Shunday qilib, Abu Nasr ibn Hammod Al-Javhariy aruz nazariyasini isloh qilgan yakkayayu yagona olimdir. Uning asarlarida berilgan misollar ham ko'proq 6 va 4 ruknli she'riy parchalardir. Mazkur aruz nazariyasiga oid asar mumtoz she'r vaznlarini aniqlashda manba vazifasini o'tashi mumkin.

X asrda Somoniylarning uchinchi vakili Nuh ibn Mansur hukmronligi davri (975–997)da ijod qilgan **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-kotib al-Xorazmiy** o'zining “Mafotih al-ulum” (“Ilmlarning kalitlari”) nomli qomusiy majmuasi birinchi bo'lim beshinchi bobini aruz ilmi, uning bahrlari, sog'lom va tarmoq ruknlari, illat va zihoflari ta'rifiga bag'ishlab, she'riy misollar bilan ta'minlagan. Shu bilan birga qofiya, uning turlari, istilohlarning kelib chiqishi, qo'llanilishi haqida ham ma'lumotlar berib o'tgan.

XI – XII asrlarda yashab ijod etgan nasaflik alloma **Abu Xafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiy** (1068–1142) ning O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Matla'u-n-nujum va majma'u-u-ulum” (“Yulduzlarning chiqishi va ilmlarning jam bo'lishi”) nomli qomusiy majmuasida 50 dan ortiq asari jamlangan. U yerdagi aruzga oid asari “Muxtasar ul-aruz ala usuli-l-ma'ruz” (“Aruzga oid

qisqa risola”) deb nomlanib, u qo‘lyozmaning 302 a – 307 b sahifalarini o‘z ichiga olgan. Unda alloma bahrlar, ruknlar, illat va zihoflar, doiralalar haqida ma‘lumotlar beradi. Bundan tashqari Nasafiyning “Ixtiloflar haqida kitob” nomli asari she‘riy yo‘l bilan rajaz bahrida yozilgan bo‘lib, 2666 baytni o‘z ichiga olgan. U islom huquqshunosligi bo‘yicha buyuk imomlarning fikrlari o‘rtasidagi ixtiloflarga oid asardir.

Yusuf as-Sakkokiyning “Miftoh al-ulum” asari. XII asr oxiri XIII asr birinchi choragida yashab ijod etgan xorazmlik alloma Abu Yoqub Yusuf ibn Abu Bakr Muhammad ibn Ali as-Sakkokiy tomonidan “Miftoh al-ulum” (“Ilmlarning kaliti”) asari yozildi. Mazkur asarning I va II boblarida muallif arab tili grammatikasini mukammal ishlab chiqib, uning mantiqiy davomi sifatida III bobni “Ma‘oniy” va “bayon” ilmlariga bag‘ishlandi. Mazkur ilmlar tarkibiga “ilm al-istidlol” (“Dalil keltiruvchi ilm”), “ilm al-bade” (“Badiiyat ilmi”), “Ilm ash-she‘r”, “ilm-al-qavofi”larni ham kirgizgan. “Miftoh al-ulum” asari shuhrat topib, unga mullo kotib Chalabiyning “Kashf az-zunun an asomi-l-kutub va-l-funun” asarida keltirilishicha 70 dan ortiq sharh, talhis hoshiya va ta‘liqotlar yozilgan. Arab va ajam olimlarining ta‘kidlashlaricha, Yusuf as-Sakkokiy bu asarida badiiyat ilmi haqidagi ko‘p asrlik ta‘limotga ilmiy yakun yasagan.

Muallif asar muqaddimasida shunday izoh beradi: “Men o‘z kitobimga tilshunoslik fanining lug‘atshunoslikdan tashqari zarur bo‘lgan sohalarini kiritdim. Butun morfologiya, to‘liq sintaksisdan so‘ng ma‘oniy va bayon ilmlarining ishlatilish doirasini aniq tushuntirib berishni zarur deb hisobladim. Ularni egallash uchun nazm va nasrni tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtda, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muxtoj ekanligiga ishonch hosil qildim”.

Yusuf as-Sakkokiy aruz va qofiya ilmlari xususida fikr yuritir ekan, unda aruz 15 bahrining har bir ko‘rinishiga arab shoirlari she‘rlaridan namunalar keltirib, har bir ruknga moslab misollar taqte‘ini beradi. Bu esa she‘rlarni vaznga to‘g‘ri solib o‘qishga yordam beradi.

Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asari. Ulug‘ vatandoshimiz arab va ajam faxri hisoblangan Jorulloh az-Zamaxshariy, to‘liq ismi Abul Qosim Mahmud ibn Umar ibn

Muhammad jahon madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan mufasssir, tilshunos, lug'atshunos alloma va she'r nazariyotchisi sifatida dunyoga mashhur bo'lgan olim. Uning asarlari mazmun jihatdan ilm-fanning ko'pgina sohalarini qamrab olgan. Zamaxshariy ijodida diniy ilmlar va lug'atshunoslik, grammatika, aruz, adabiyot, mantiq, huquqshunoslik sohalari asosiy o'rin egallaydi. Asarlarining ro'yxati bir qator manbalarda turli olimlar tomonidan turlicha ma'lumot keltirilgan. Jumladan, mashhur nemis sharqshunos olimi K. Brokkel'manning "Arab adabiyoti tarixi" nomli asarida Mahmud Zamaxshariyning 31 ta asari haqida ma'lumot bergan⁴¹.

Zamaxshariy o'z ijodining katta qismini arab tilshunosligiga oid morfologiya, sintaksis, fonetika va lug'atshunoslik kabi sohalarga bag'ishlab, shu mavzuda noyob asarlarni meros qilib qoldirgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri "Muqaddamat ul-adab"dir. U qomusiy asar bo'lib, tilshunoslikning turli sohalari bo'yicha boy ma'lumotlar beradi.

Olimning yana bir mashhur asari "Asos-ul-balog'a" ("Balog'at asoslari") arab tilining izohli lug'ati. Bu asar allomaning grammatik merosida muhim o'rin egallagan. A. Rustamovning fikricha, "Zamaxshariy o'zining "Asosu-l-balog'a" asari bilan arab lug'atshunosligini bir necha pog'ona yuqori ko'targan"⁴². U lug'atda so'zlarning birinchi harfini va undan keyingi harflarini nazarga olgan holda alifbo tartibida beradi.

Alloma az-Zamaxshariyning aruz ilmiga doir asari "al-Qistos fi ilmi-l-aruz" ("Aruz ilmida vazn") deb ataladi.

Asarning to'liq nomi "Al-Qistos al-mustaqim fi ilmi-l-aruz" ("Aruz ilmida aniq mezon")dir. Ushbu risola arab tilida yozilgan bo'lib, o'ttiz uch betdan iborat.

Risolaning qo'lyozma nusxalari dunyoning mashhur kutubxonalarida saqlanadi. Jumladan: Qohira shahrining "Dor ul-kutub" kutubxonasida 60, 2 va 499 raqamlari ostida mavjud⁴³. Shuningdek, tarixiy

---

⁴¹ بروكلمان كارل. تاريخ الأندلس العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975. ص. 315.

⁴² Qarang: Rustamov A. Mahmud Zamaxshariy. – T.: Fan, 1971. – B. 12.

⁴³ الدكتور فؤيد الوين قباوة. القسطاس في علم العروض. مكتبة المعارف. بيروت. ص. 3.

romanlar muallifi, olim Jurji Zaydonning yozishicha, “Al-Qistos”ning ba’zi nusxalari Berlin va Leyden Sharq qo’lyozmalari xazinasida ham saqlanadi⁴⁴.

Zamaxshariy o’zi yashagan davr shoirlari she’r vaznlarini tadqiq qilishni maqsad qilib oladi. Asarda aruz illatlari borasida alohida so’z yuritadi, aruz vazniga oid bahrlar, ruknlar va ularning har xil bahr turlariga arab shoirlari she’rlaridan misollar keltiradi. Shu sababli, keyingi avlod aruzshunoslari Zamaxshariy risolasiga ko’plab hollarda murojaat etadilar.

Risolani tadqiq qilgan olimlarning yozishlariga ko’ra, Zamaxshariy o’zigacha bo’lgan arab olimlari Xalil ibn Ahmad va Abulhasan Axfashlarning 16 bahrli vaznlarga oid nazariyalarini sodda qilib bayon qiladi.⁴⁵

Muallif asarning muqaddimasida aruz ilmining qator boshqa ilmlar bilan bog’liqligi haqida yozadi. Ularni o’n ikki sinfga ajratadi:

Ilm ul-lug’at – lug’atshunoslik ilmi, tilning izohli lug’ati, har bir so’zning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

Ilm ul-abniyat – o’zgarmas shaklga ega, tushinish qiyin bo’lgan arxaik so’zlar haqidagi ilm.

Ilm ul-ishtiqoq – so’zning bir o’zakdan kelib chiqishi haqidagi ilm. Masalan: ruh – rayhon.

Ilm ul-i’rob – arab tili grammatikasiga oid ilm.

Ilm ul-ma’oni – gapning barcha bo’laklarini to’g’ri tuzish, mazmunga boy toifalarning to’g’ri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash⁴⁶

Ilm ul-bayon – oz miqdordagi so’zlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq ma’nosini ifodalash.

Ilm ul-arud – aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash – she’riy asarni ma’lum bir maromda o’qishga, she’rning jilva-jilosidan zavq olishga yordam beradi.

⁴⁴ الدكتور أحمد الحوفي، الزمخشري، دار الفكر العربي، القاهرة، ص. 61.

⁴⁵ Qarang: Aliev S. Aruz ilmi. – Buxoro, 1995. – B.6.

⁴⁶ Ziyovuddinova M. Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari // Sharq filologiyasining tugun va yechimlari. – T. 2005. – B: 177-181.

Ilm ul-qavafi – qofiya haqidagi ma'lumotlar majmuasini to'la-to'kis anglash.

Insha-un-nasr – nasriy matn yozish san'ati.

Qirdu-sh-shi'r⁴⁷ – she'rni ruknga monand bo'lagini biroz pauza bilan o'qilgandagina ma'lum bir musiqiy ohang paydo bo'ladi. Mazkur jarayon taqti' deb ataladi.

Ilmu-l-kitaba – xat yozish san'ati, xattotlik san'ati haqidagi ilm.

Ilmu-l-muhadarat – notiqlik san'ati haqidagi ilm.

Zamaxshariy o'z asarida shuni ham ta'kidlab o'tadiki, she'r ma'no-ga ega bo'lishi uchun 4 unsur bo'lishi shart. Ular lafz, ma'no, vazn va qofiya.

Yana she'r binosining asosini 2 narsa tashkil etadi – bu sabab va vatad. Fosila esa yuqoridagilar qo'shilishidan vujudga keladi, deyiladi. Ular misol bilan ta'kidlangan. Asl ruknlar 8ta:

مَفْعُولَاتٌ مُتَّفَاعِلُنْ، مَفَاعِلَتُنْ، فَاعِلَاتُنْ، مَفَاعِيلُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، فَاعِلُنْ، فَعُولُنْ.

Har bir asl ruknning far'iy ko'rinishlarini berib o'tib, ular nomini ham qayd etadi.

Risolada beshta doira ham mavjud. Ular quyidagilar: muxtalifa, mu'talifa, mujtaliba, mushtabiha hamda muttafiqa. Ularni ichida bahrlarga misollar berib o'tilgan.

Shuni qayd etish kerakki, har bir bahrga berilgan bayt albatta, o'sha bahr nomi yoki o'sha o'zakdan chiqqan so'z bilan boshlanadi.

Shunday qilib, Mahmud Zamaxshariyning arab aruziga bag'ishlangan ushbu "Al-Qistos fi ilmi-l-aruz" risolasi boshqa olimlar asarlariga nisbatan mustaqilroq va mukammalroq yozilgan. Shuningdek, aruz ilmiga oid asarlardan farqli o'laroq, ushbu risoladagi bahrlarga berilgan misollar Zamaxshariy she'rlari orqali ifoda etilgan. Va bugungi kundagi aruzshunoslar va aruz ilmi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar aynan shu asardan o'z tadqiqotlarida keng foydalanishlari mumkin.

A. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari. XV asr ikkinchi yarmida aruz faniga oid hazrati Alisher Navoiyning turkiy tilda yozilgan "Mezon

⁴⁷ Qo'lyozmada "qird" so'zi "qat'a" deb izohlangan.

ul-avzon” asari yuzaga keldi. Asar muqaddimasida yozilishicha, Sulton Xusayn Bahodirxon farmoni bilan Amir Xusrav Dehlaviyning o‘n sakkiz ming baytlik to‘rt devonini zamona xushnavislariga kitobat qildirib, har bir g‘azal ustiga “... g‘azal ne bahrda va ne vaznda yerkonin va arkonig‘a qaysi zihof kirib, ne nav tag‘ayyur topqonin bitgaylar va sabt qilg‘aylar, to barcha elg‘a ul bahr ahvolini va ul vazn ashkolini ma‘lum qilg‘aylar...”

Hazrati Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarining yozilishiga Sulton Husayn Boyqaroning “... muborak xotirlari she‘r buhur (bahrlari) va avzonig‘a va nazm qavoid mezonig‘a moyil...” bo‘lganligi, shu bois “... aruz fanida bu muxtasar sabt bo‘ldi va unga “Mezon ul-avzon” ot qo‘yildi”, - deb yozdilar.

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari mumtoz o‘zbek she‘riyati taraqqiyotida yangi va muhim bir hodisa bo‘ldi. Chunki:

1. Navoiy “Mezon ul-avzon” asarini fors-tojik tilida yozilgan risolalar asosida aruz nazariyasini boyitdi va takomillashtirdi. Buni Navoiyning o‘zi ta‘kidlab, “Mezon ul-avzon”da quyidagilarni yozgan edi: “...va necha qoida va doira va vaznkim, hech aruzda, misli fan voze‘i Xalil ibn Ahmad va ilm ustodi Shams Qays kutubga oid va Xoja Nasr Tusiyning “Me‘yor-ul-ash‘or” da, balki Hazrati Mahdumiy... Nuran(Jomiy) “Aruz”larida yo‘q erdikim, bu faqir bu fan usulidin istixroj qilib erdim, bu kitobg‘a izofa qildim”.

Aruz nazariyasiga doir kitoblarda turkiy xalqlar, jumladan o‘zbek she‘riyatining vazni masalalari maxsus o‘rganilmagan edi. Vaholanki turkiy xalqlar she‘riyatida aruz vazni uzoq tarixga va boy tajribaga ega edi. XI asrdayoq turkiy tilda aruzning mutaqorib bahrida “Qutadg‘u bilig” kabi yirik asar vujudga kelgan edi. Turkiy she‘riyatdagi aruzning IV–V asrlik tajribasini o‘rganish adabiyot tarixini yoritishgagina emas, balki uning taraqqiyotiga ham xizmat qilari edi.

“Mezon ul-avzon”da aruz nazariyasining asosiy qismlari quyidagilar:

Ruknlar haqidagi ta‘limot

Zixof va far‘iy ruknlar haqidagi ta‘limot

Bahlrlar haqidagi ta'limot
Taqte' haqidagi ta'limot
Vaznlr haqidagi ta'limot

3.2. Hazrati Alisher Navoiy g'azallarida ichki qofiya

Qadimda Sharqda she'r yozish san'ati rivoj topgan edi. Ayniqsa, Xalil ibn Ahmad tomonidan arab she'riyati asosida VIII asrda ixtiro qilingan aruz nazariyasi, o'sha davrdayoq, Ispaniyadan Xitoygacha bo'lgan hududni egallagan xalifat shoirlari she'riyati vazniga aylandi. Shu bois, keyinchalik bizning alloma ajdodlarimizdan Abu Abdulloh al-Xorazmiy (X), Abu Nasr ibn Xammod al-Javhariy (X), Abu Xafs an-Nasafiy (XII), Mahmud az-Zamaxshariy (XII), Yusuf as-Sakkokiy ham aruz vazniga oid arab tilida asarlar yaratdilar. Fors tilida ham shu sohada ko'plab asarlar yozildi.

She'r yozish san'atini tahlil qilgan olimlar vazn bilan birga, albatta, qofiya ilmiga ham asos soldilar. IX asrda esa, she'riyatdagi badiiyat bobida ham dastlabki asarlar yozildi. Bu boradagi ilk asar arab olimi va shoiri, bir kunlik xalifa, Abu-l-Abbos Abdulloh ibn al-Mu'tazz tomonidan yozilgan "Kitab al-badi'" asari bo'ldi. Bu asarda ilk bora nasr va nazmda ishlatiladigan badiiy san'atlarga istiloh sifatida nom berib, qator misollar keltirildi. Masalan, tashbix, isti'ara tajnis va boshqalar. IX-X asrlar bu sohada ham qator-qator asarlar yozilib, badiiy san'atlar soni kundan-kunga ortib bordi.

XII-XIII asrlarda yashab ijod etgan "millat va din chirog'i" nomini olgan Xorazmlik alloma Yusuf as-Sakkokiy o'zining "Miftax al-ulum" asari III bobida badiiyat ilmi borasi salmoqli fikrlar bildirib, barcha she'riy san'at, fazilat va nuqsonlarni o'z o'miga qo'yib, o'zining ilmiy-yakuniy fikrlarini bayon qiladi.

Asar III bobini "Ma'oniyy va bayon ilmlari" deb atab, mazkur ilmlar sirasiga, ma'oniyy va bayon ilmidan tashqari yana ilmu-l-istidlol (dalil keltirish), ilmu-l-badi', ilmu-sh-she'r va ilmu-l-qofiya ilmlarini kiritadi.

Yuqoridagi asarning mazkur III bobi juda katta shuhrat topib, qanchadan-qancha sharhlar, hoshiyalar yozilishiga sabab bo'ladi.

Asar III bobiga yozilgan sharhlardan biri bu – Damashq shahri imom-xatibi XIV asr boshida yashagan al-Qazviniyning “Talxis al-Miftah” asari bo'ldi. Mazkur asarga diyorumizdan yetishib chiqib, Amir Temur zamonlarida Samarqandda faoliyat ko'rsatgan zoti bobarakot Mas'ud ibn Umar at-Taftazoniy 2 ta sharx yozadilar. Birinchisi “al-Muxtasar”, ikkinchisi “al-Mutavval” (kengaytirilgan)dir.

XV asrda esa hazrati Alisher Navoiy iltimoslariga binoan “al-Mutavval” asariga uchta zabardast olimlar hoshiya yozadilar, ular – Abu Lays as-Samarqandiy, Shamsuddin al-Ko'histoniy va Mullo Abivardiydardir. Mazkur asar qo'lyozmasi hozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi *O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozma xazinalari fondida saqlanadi*.

Mazkur asarlardagi she'riyat vazni bobida nafaqat vazn masalasi-ga, balki she'rdagi qofiya hamda badiiyatiga katta e'tibor qaratilgan. Undagi fazilat, go'zallik va nuqsonlarga istilohiy nomlar berilgan. She'riyatdagi vazn, qofiya va badiiyat istilohlari o'sha zamonlardayoq qomusiy asarlardan joy olgan. Bunga misol qilib, X asrda yashab ijod etgan Xorazmlik alloma Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” (ilmlarning kalitlari) nomli qomusiy asarini keltirish mumkin. Uning mazkur asari I bo'lim V bobida aruz, qofiya, badiiy san'at va nuqsonlarga oid istiloxlar keltirilib, ular ta'rif va she'riy misollar bilan ta'minlangan. Bu borada Abu Abdulloh al-Xorazmiyning she'ming qofiyaga oid fazilatlarini aniqlashda yordam beruvchi tushunchalar bo'yicha ma'lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tushunchalar ta'rif al-Xorazmiy asari I bo'lim V bobi 5-bo'linmasida berilgan.

Sharq shoirlari qofiyaga amal qilishni faqat bayt oxiridagina saqlab qolmadilar. She'riy asarlarning muhim tomonlariga ichki qofiyaga amal qilish ham kiradi. Bunda turli xil variantlar bo'lishi mumkin:

- a) faqat bitta bayt doirasida ikkita misra qofiyalanishi;
- b) bir nechta bayt doirasida baytlardagi 3 ta choragi qofiyalanib, 4 choragi she'r qofiyasi bilan qofiyalanishi;

v) bayt misralaridagi soʻzlar qofiyalanib, ichki qofiyani tashkil etishi;

g) ichki qofiya gʻazal yoki qasidaning boshidan oxirigacha takrorlanib kelishi mumkin.

Biz keltirgan variantlarning hammasi sharq (arab) sheʼriyatida oʻzining nomlariga ega. Ular tasriʼ, tarsiʼ va tasmitlardir.

Tasriʼ – ichki qofiya

Mazkur tushuncha aruz vaznida yozilgan sheʼr tuzilishi sistemasida mavjud boʻlgan baytning ikkita misraga boʻlinishiga tayanuvchi toifa boʻlib, uni al-Xorazmiy asarida uchratdik. Unga al-Xorazmiy shunday taʼrif bergan:

At-Tasriʼ – bunda qasidaning birinchi bayti musarraʼ koʻrinishida boʻlib, uning qofiyasi birinchi misrada ham boʻlib, ikki misra oʻzaro qofiyalanib keladi.

Xuddi shunday taʼrifni biz al-Javhariyning “Sixāx” lugʻatida ham koʻramiz.

“Sheʼriyatda tasriʼ – bu birinchi misralarning qofiyalanishidir”.

Bu taʼriflardan shunday xulosaga kelish mumkinki, tasriʼ – bu birinchi misradagi oxirgi soʻzning ikkinchi misradagi oxirgi soʻz bilan qofiyalanganda sodir boʻladigan ichki qofiyadir.

Shunday qilib, tasriʼ – ikkita misraning qofiyalanishiga olib keluvchi oddiygina koʻrinish boʻlib, u qofiyani boyitadigan dastlabki manba hisoblanadi.

Bunga misol qilib mumtoz oʻzbek sheʼriyatidagi gʻazallarning matlaʼ deb ataluvchi birinchi baytini olishimiz mumkin. Alisher Navoiyning “Badoyiʼ ul-bidoya” devonidagi gʻazallardan misollar keltiramiz.

Ramali musammani – mahfuz

*1) Ashraqat min / aksi shamsil – kaʼsi anvo – roʻl – xudo,
Yor(a) aksin / mayda koʻr, deb jom(i)din chiq – ti sado.*

Hazaj musammani– solim. Mafa:ʼilun – 8 marta

2) *Zihi xusnung / zuhuridin / tushib har kim – ga bir savdo,
Bu savdolar / bila kavnay/n(i) bozori – da yuz g‘avg‘o.
Ey alifdek / qomating mi/–li buzulg‘on jonaro
Ganji xusning javhari bu xotiri vay – ron aro.*

Hazaj musammani – solim

3) *Zihi quti hayotim haj/–r(i) muxlik dar/–dida yoding
Agar lufing/–g‘a loyiq bo‘l/–masam yo‘qtur/–mu bedoding*

Tarsi’ – to‘liq bo‘lmagan takrorlanuvchi ichki qofiva

Tarsi’ san’ati she’riyatda ham nasrda ham uchrab turadi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy ta’rificha: “*Tarsi’* – bu alohida baytning qofiyalangan qismlardan tuzilishidir”.

Tarsi’ – o‘lchovlar bilan aloqador bo‘lgan she’riyatning muhim toifasi qatoriga kiradi. Shuni ta’kidlash lozimki, to‘liq bo‘lmagan takrorlanuvchi ichki qofiya g‘azal yoki qasidada bir yoki bir necha bayt oralig‘ida kelishi mumkin. Shu bilan birga nasrda ham, saj’ga o‘xshab qofiyalanadigan so‘zlarning bir xil o‘lchovda bo‘lishiga alohida e’tibor beriladi. Al-Xorazmiy ta’rificha “*Tarsi’* – bu qofiyalangan, qurilishiga ko‘ra bir xil o‘lchamdagi nutqdir”.

Hazrati Alisher Navoiy nazm va nasridan misollar:

Badoyi’u-l-bidoya. 399 g‘azalda 1 ta baytta ichki qofiya mavjud ekan.

Hazaj 8 – solim

Manga lazzat / sening zikring, / manga quvvat sening fikring

Manga ishrat / sening vasling, / manga toat sening yoding

yoki

Ichim furqat / balosinda, toshim hajr ib/tilosinda

Tanim ishq iz/tirobinda, o‘zim shavq iz/tirorinda

Debochadan nasrda berilgan tarsi’ san’atiga oid misollar:

Fasohat devoninig g'azalsaroylari
Balog'at bo'stonining chamanoroylari

Tab' mahzanidin sho'ridahol oshiqqlar
Hayol gulshanidin sohibjamol ma'shuqlar

Debochadagi birinchi abzatsdagi har bir so'z ikkinchi abzatsdagi har bir so'z bilan qofiyadoshdir. Bu esa hazrati Alisher Navoiyning mazkur san'atlarni mukammal egallaganligidan bir dalolatdir.

Tasmit – to'liq takrorlanuvchi ichki qofiya

Tasmit toifasi she'rning shunday shaklini bildiradiki, unda ichki qofiyaga doimo, ya'ni she'rning boshidan oxirigacha amal qilinadi.

Al-Xorazmiy ta'rificha: “Tasmit – bu alohida qofiyalanuvchi bo'laklarga bo'lingan g'azal yoki qasidaning boshidan oxirigacha ichki qofiyaga ega bo'lgan toifasidir”. Bunday fazilatga ega bo'lgan qasida “*qasida musammata*”, – deb ataladi.

Mashhur rus arabshunosi I.Yu. Krachkovskiy fikricha: “Musajja” she'riyatning boshlanishi baytlarni teng qismlarga ajratuvchi tasmit deb nomlanadigan ichki qofiya ko'rinishini qadimda ham ko'rish mumkin. U mustaqillikka g'arbda erishgan. Dastlabki muhim ko'rsatkichlar bizni XI asrdagi Ispaniyaga yetaklaydi”⁴⁸.

Biroq, X asrda yashab ijod etgan vatandoshimiz Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” nomli qomusiy asari I bo'lim V bobi “She'riyat tanqidi” nomli qismida tasri', tarsi', tasmit deb nomlanuvchi uchchala toifa istiloh sifatida keltirilib, qofiyaning muhim poetik fazilatlarini, – deb hisoblangan. Ularning barchasi XI asrda Ispaniyada emas, balki undan yuz yil ilgari X asrda O'rta Osiyoda mustaqil ko'rinishga ega bo'lgan.

Hazrati Alisher Navoiyning devonlaridan joy olgan ichki qofiyalari mavjud bo'lgan g'azallar talaygina. Mazkur axborotda Navoiy

---

⁴⁸ Крачковский И.Ю. Изб. соч. т. II стр.26-27

hazratlarining “Badoyi’ul-bidoya” nomli birinchi devonidan joy olgan ba’zi ichki qofiyali g‘azallarini keltirmoqchimiz. Har bir g‘azalning birinchi bayti – matla’i tasri’ san’atiga oiddir, qolgan oltita baytning har biri o’zicha alohida ichki qofiyaga ega. Ularning uch choragi qofiyasi bir xil, to’rtinchisi g‘azal qofiyasiga monanddir. Quyidagi g‘azallardan misollar keltiramiz:

209 – hazaj musammani – solim

468 – hazaj musammani – solim

488 – rajaz musammani – solim

502 – rajaz musammani – solim

707 – hazaj musammani – solim

1-2 baytlar *tasri’ san’atiga*, 3-8 baytlar *tasmit san’atiga* oid.

209

*Ne lo’livashdur ul qotilki, qon to’kmakkadur vaksar.
Qiyo boqmoqlari poki, itik mujgonlari – nishtar.*

*Yuzidinkim xijildur gul, parishon har taraf kokul,
Sochib gulbarg uza sunbul, to’kub kofur uza anbar.*

*Yugurmaklikda har gunbad, ki sekrek ul mahi gulxad,
Guli mehr oldorar behad, uyolur gunbazi azhar.*

*Chu la’b asbobini tuzdi, salomat rishtasin uzdi,
Qamardek hola ko’rguzdi uzori davridin chambar.*

*Labosi nozi chaspondur, gahi tuz qaddi chavgondur,
Zamono go’yi g’altondur, zihi chobuk, zihi dilbar.*

*Boshig’a siym o’lub parron, tushub girdig’a anjumon,
Tulu’etkan kabi har yon qamar atrofida axtar.*

*To'kub qon neshi g'am birla, ochib maydon sitam birla,
Olib tablu alam birla ko'ngullar kishvarin yaksar.*

*Junun sham'in qilib ravshan, ko'ngulga telbalikdur fan,
Paridek bo'lg'ali parranda ul sho'xi pari pavkar.*

*Navoiy bo'ldi lo'livash, ki kelmish anga lo'li xash,
Qani bir jomi lo'likash, ki lo'li tutsa bir sog'ar*

Yuqorida keltirilgan g'azallarda qofiyaga oid tasmit nomli badiiy san'at namoyon bo'lgan. Bu hazrati Alisher Navoiyning "Badoyi' ul-bidoya" devonidan olingan g'azallardir. Agarda Navoiyning boshqa devonlarini ham sinchiklab o'rganilsa, ichki qofiyaga oid badiiy san'atlarga ko'plab misollar topish mumkin.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. O'rta Osiyo olimlaridan kimlar aruzga doir asarlar yozgan?
2. Abu Nasr Farobiyning she'riyatga oid qaysi asarlarini bilasiz?
3. Ibn Sinoning aruzning rajaz bahrida yozilgan asarining nomi?
4. "Arud al-Vurqatiy" nomli risola kimning qalamiga mansub?
5. Abu Abdulloh va Abu Xafs an-Nasafiyning aruz vazniga oid asarlari?
6. Forsiygo'y aruzshunos olimlardan kimlarni bilasiz?
7. Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh al-ulum" asarining ahamiyati.
8. Mahmud Zamaxshariyning aruz ilmiga oid qanday asari mavjud?
9. Aruz ilmi qaysi boshqa ilmlar bilan aloqador?
10. Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarining boshqa asarlardan farqli tomoni?
11. A. Navoiyning "Mezonu-l-avzon" asari haqida.
12. «Mezon ul-avzon»da aruz nazariyasining asosiy qismlari qaysilar?

Mustaqil ta'lim uchun topshiriq:

1. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Mafotih al-ulum» asari.
2. Abu Hafs Nasafiyning aruz ilmiga oid asari.
3. Mahmud Zamaxshariyning «Al-Qistos» asari.
4. Yusuf Sakkokiyning “Miftoh al-ulum” asarining aruzga doir qismi.
5. Boburning aruz risolasi.
6. A. Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari.
7. Javhariyning “Vurqat al-arud” risolasi.

GLOSSARIY

Aruz – (العروض) arab poeziyasining she'riy vazni. Aruzdagi she'rning birinchi namunalari melodiy V asrga taalluqli. VIII asr ikkinchi yarmiga kelib aruz ilmiy asoslangan fanga, keyinroq tugal tizimga aylandi.

Aruzshunoslik - aruz she'riy tizimi xususiyatlarini tadqiq qiluvchi adabiyotshunoslik sohasidir

Aruz nazariyasi sharq mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llanilgan yagona she'r vazni hisoblanadi. Aruz vazni ilk bora arab she'riyatida vujudga keladi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz poeziyasining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashdi.

Aruziy doiralar – bahrlar orasida bir necha bahrning “o'zagi” bir xil bo'lishlilik aloqasini ko'rsatish uchun aruzshunoslar “doira” deb ataladigan vositadan foydalanganlar. Bir o'zakli bahrlarning bir nechitasi uchun bitta bayt she'r aytiladi va shu baytning tarkibiga kiruvchi bo'laklar turlicha joydan boshlab o'qilsa, bu o'zak atrofiga uyushgan bahrlar o'z-o'zidan maydonga kelaveradi.

Doira deb atalishiga sabab, bahrlar vaznlari xuddi bir aylanaga kirgizilib, shu aylana kengligidan chiqmaydi. Bir doiraga kirgizilgan maqta'larning birinchisi bir bahr uchun boshlang'ich nuqta bo'lsa, ikkinchisi boshqa biri uchun ayni shu vazifani bajaradi.

Bayt - arab she'rining asosini bayt tashkil etadi (بيت (ko'p بيوت) lug'aviy ma'nosi: namat uy, badaviylarning o'tovi). Shu ma'nodan kelib chiqqan holda, baytni “she'r uyi” (بيت الشعر) deb ham yuritishadi. Bayt ruknlardan tashkil topib, qofiya bilan tugashi kerak.

Bahr – aruzda yozilgan she'rda ruknlarning takrorlanish tarkibi, konkret she'rdagi o'lchov asosidir. Arab aruzida 16 ta bahr, A.Navoiyda 19 ta, Zahiriddin Muhammad Boburda 21 ta bahr berilgan.

Bahr nomlari odatda tarjima qilinmaydi. Aruzda 8 ta asl ruknning muayyan tarkibdagi takroridan bahrlar hosil bo'ladi va ularning har biri o'z nomiga ega.

VAZN (arabcha – o‘lchov, tarozi; ko‘pligi – avzon) – she‘r o‘lchovi, me‘yori. Vazn she‘riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy belgilaridan biridir. Odatda, bir turkumdagi she‘r misralari, baytlari va bandlarida turoqlarning muayyan qonuniyat asosida ishlatilishidan kelib chiqadigan ritmik hodisa–ohang vazn deyiladi. Boshqacha aytganda, misralardagi bo‘g‘inlarning, turoqlanish tartibining muayyan o‘lchovga solinishi–vazndir. Turli she‘r sistemalarida vazn turli yo‘llar bilan paydo bo‘ladi. Chunonchi, barmoq sistemasida she‘rning birinchi misrasidagi bo‘g‘inlarning miqdori, turoqlarning soni va tartibining boshqa misralarda ham aynan takrorlanib kelishidan vazn hosil bo‘lsa, aruz sistemasida she‘rning birinchi misrasidagi hijolarning miqdori va sifati, ruknlarning soni va tartibining boshqa misralarda aynan takrorlanishidan vazn paydo bo‘ladi.

Ilm ul-lug‘at – lug‘atshunoslik ilmi, tilning izohli lug‘ati, har bir so‘zning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

Ilm ul-abniyat – o‘zgarmas shaklga ega, tushinish qiyin bo‘lgan arxaik so‘zlar haqidagi ilm.

Ilm ul-ishtiyoq – so‘zning bir o‘zakdan kelib chiqishi haqidagi ilm. Masalan: ruh –rayhon.

Ilm ul-i‘rob – arab ilmi grammatikasiga oid ilm. **Harf** - arab aruzshunosligida eng kichik ritmik bo‘lak – harf, harf esa ikki turli bo‘ladi: mutaharrik (harakatlangan) va sokin (harakatsiz). Harakatli deganda unli tovush tushunilishi e‘tiborda tutilsa, «mutaharrik harf», «sokin harf» atamalarining ma‘nosi anglashiladi.

Ilm ul-ma‘oni – gapning barcha bo‘laklarini to‘g‘ri tuzish, mazmunga boy toifalarning to‘g‘ri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash⁴⁹

Ilm ul-bayon – oz miqdordagi so‘zlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq ma‘nosini ifodash.

Ilm ul-arud – aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- she‘riy asarni ma‘lum bir maromda o‘qishga, she‘rning jilva-jilosidan zavq olishga yordam beradi.

---

⁴⁹ Ziyovuddinova M. Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari // Sharq filologiyasining tugun va echimlari. – T. 2005. – B: 177-181.

Ilm ul-qavafi – Qofiya haqidagi ma'lumotlar majmuasini to'la-to'kis anglash, qofiyalanish tartibi, qofiyalanish tartibi, qofiyalarni saralash va ularni to'g'ri ishlatish, qofiya turlari hamda she'r bitishdagi vazn qoliplaridan tashqari zaruriyati seziladigan boshqa formal omillar bilan shug'illanadi.

Insha-u-n-nasr – nasriy matn yozish san'ati.

Qirdu-sh-shi'r – she'rni ruknga monand bo'lagini biroz pauza bilan o'qilgandagina ma'lum bir musiqiy ohang paydo bo'ladi. Mazkur jarayon taqti' deb ataladi.

Ilm ul-kitaba – xat yozish san'ati, hattotlik san'ati haqidagi ilm.

Ilm ul-muhadarat – notiqlik san'ati haqidagi ilm.

Ilm ul-bade' - Badiiy vositalar haqida bilim (علم البديع). She'rning badiiy yetuk bo'lishini ta'minovchi ta'sir vositalari va ulardan to'liq foydalanish yo'riqlari. Bu she'rning mazmundor va badiiy yetuk bo'lishida ahamiyatlidir.

Qasida – dastlabki arab she'riyati janrlaridan bo'lib, uning ildizlari johiliya davri adabiyotiga borib taqaladi. Ma'lumki, johiliya davrida yozuv bo'lmasa-da, she'riyat juda rivoj topgan. Ayniqsa, qasida janrida har bir shoir mohirona ijod etgan.

Qasida 50-100 baytdan iborat bo'lib, bir necha mavzuni o'z ichiga olgan. Uning birinchi qismi – nasib, ikkinchi qismi vasf, uchinchi qismi faxr, to'rtinchi qismi madx deb ataladi.

Rukn – bu juzvlardan iborat birikmalardir. Aruzda eng kichik o'lchovlar rukndir. Vaznlar ruknlardan tuziladi, ruknlar esa juzvlardan iboratdir. Arablar af'ila yoki taf'ila deb atashadi.

Rukn – harakatli va sukunli harflarning ma'lum vaziyat talabiga monandlashib, zarur tartib bilan keluvchi maxsus birligidir. Ana shu birlik aruz bahrlarini o'zaro farqlovchi asosiy o'lchov vazifasini o'taydi.

Taqte' (arabcha so'z bo'lib, bo'laklarga, parchalarga bo'lish ma'nosini beradi) – misralarni rukn qoliplariga mos tushuvchi bo'laklarga ajratib chiqishga **taqti'** (تقطيع ko'p تقاطيع – kesilgan) deyiladi. Bu faoliyat natijasida biz baytni qaysi bahrga taalluqli ekanligini topa olamiz. Bu nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, katta diqqat-e'tibor va mehnat talab etadi. unda she'rning so'zlariga bo'linib, tabiiy o'qilishi emas,

balki ohang bilan, ma'lum bir vazn ruknlariga moslanib o'qilishiga e'tibor qilinadi.

Juzvlar – vaznlar ya'ni she'rning o'lchovi **ruknlardan** tashkil topadi. Ruknlar o'zlari esa, **juzy** (ko'pligi **ajzo**)lardan tashkil topadi. Juzvlar uch turlidir – sabab, vatad, fosilalar.

She'r – inson ichki hissiyotlari va ruhiyatini o'ziga xos tarzda aks ettirishga qaratilgan badiiy asar bo'lib, inson dunyosi, uning fikr va o'ylari, iztiroblari va kechinmalarini butun murakkabligi, ziddiyati, ko'zga ko'rinmas, yashirin jihatlari bilan talqin qiluvchi, she'riy nutqning murakkab qurilish printsiplari majmuasi asosiga qurilgan poetik ijod namunasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Manbalar

1. الدكتور أحمد الحوفي. الزمخشري. دار الفكر العربي القاهرة. 6691.
2. الدكتور فخير الدين قباوة. القسطاس في علم العروض. مكتبة المعارف بيروت. ٩٨٩١.
3. الدكتور عبد العزيز عتيق. علم العروض و القافية. دار النهضة الهربية بيروت. ٧٨٩١. ص. ٩.
4. الدكتور عبدالله درويش. دراسات في العلم العروض و القافية. جامعة دار العلوم القاهرة. ٧٨٩١. ص. ٧٥١.
5. الدكتور مصطفى حركات. أوزان الشعر. الدار الثقافية للنشر. القاهرة. ٨٩٩١. ص. ٣٣٢.
6. القسطاس المستقيم في علم العروض. محمود بن عمر الزمخشري. دار الکتب.
7. الختیب التیریزی. کتاب الکافی فی العروض و القوافی. تحقیق الحسانی حسن عبد الله.

II. Ilmiy adabiyotlar

1. Aliev S. Aruz ilmi. – Buxoro, 1995.
2. Boboev T. Aruz vaznlarini o'rganish. – Toshkent, 1991.
3. Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika. – T.: ToshDSHI, 2001.
4. Ziyovuddinova M. Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari // Sharq filologiyasining tugun va yechimlari, Toshkent, 2005. – B: 177-181.
5. Navoiy A. “Mezon ul-avzon”. – T.: Fan, Asarlar, 14 j, 1968. – B.142
6. Rustamov A. “Aruz haqida suhbatlar”. – T.: Fan, 1972.
7. Talabov E. “Arab she'riyatida aruz tizimi”, DDA. –T., 2004.
8. Talabov E. “Arab aruzi”. – T., 1977.
9. To'ychiev U. “O'zbek poeziyasida aruz sistemasi”. – T.: Fan, 1985.
10. To'ychieva G. “Fors aruzi risolalari”. – T.: ToshDSHI.
11. Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруда. –М., 1991. –317с.

12. Xudjanova D. Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid “al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asari. Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dis. – T.ToshDSHI.2015.

13. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Muxtasar», nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. Toshkent 1971.

14. Sulstonov Izzat. Adabiyot nazariyasi. – T.:O‘qituvchi, 1980.

15. Hojiahmedov A. Maktabda aruz vaznini o‘rganish. –T., 1978.

16. Xomidiy X., Abdullaeva Sh., Ibrohimov S. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati. –T., 1967.

17. Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период / Перевод А. Б. Халидова. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – С. 85-86.

18. Ziyovuddinova M. Poetika v “Mafatix ul ulum” Abu Abdallaxa al-Xorezmi”, AKD. – Tashkent, 1990.

19. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.,1965.

Internet saytlari

1. 53. <http://www.al-mostafa.com>

2. 54. <http://www.wattpad.com>

3. 55. <http://www.waqfeya.com>

4. 56. <http://www.madinahnet.com>

5. 57. <http://ru.wikipedia.org>

6. 58. <http://www.marefa.org>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. ARUZ ILMI VA UNING TARKIBIY QISMLARI	5
1.1. “Aruz” atamasi va uning ixtirochisi Xalil ibn Ahmad	5
1.2. Bayt tushunchasi	9
1.3. Juzvlar haqidagi tushuncha	12
1.4. Aruzda ruknlarning ahamiyati.....	14
II BOB. ARUZ BAHRLARI VA ARUZIY DOIRLAR	34
2.1. She’r bahrlarining tarkibi	34
2.2. Bahrlarning turlari.....	38
2.3. Aruziy doiralar	87
III BOB. ARUZ ILMINING TARIXIY ILDIZLARI	101
3.1. Aruzshunos olimlarning aruz ilmiga doir asarlari.....	101
3.2. Hazrati Alisher Navoiy g‘azallarida ichki qofiya.....	110
GLOSSARIY	118
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	122

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	3
Глава I. НАУКА ОБ АРУЗЕ И СТРУКТУРА	
ТЕОРИИ АРУЗА	5
1.1. Термин «Аруз» и Халил ибн Ахмад.....	5
1.2. Правила построения байта (двустийший).....	9
1.3. Виды элементов аруза (Джуз‘)	12
1.4. Компоненты “афоийл” (стопы)	14
Глава II. ВАРИАЦИЯ РАЗМЕРОВ	
И КРУГИ АРУЗА	34
2.1. Описание размеров (бахров).....	34
2.2. Вариация размеров	38
2.3. Круги аруза.....	87
Глава III. ТРУДЫ ПО АРУЗОВЕДЕНИИ	
СОЗДАННЫЕ В МАВЕРАННАХРЕ	101
3.1. Араба-язычные трактаты по науке аруз	101
3.2. Внутренняя рифма в газелях Алишера Навои	110
ГЛОССАРИЙ	118
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	122

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD	3
Chapter I. ARZU SCIENCE AND THE STRUCTURE OF THE THEORY OF ARUZ	5
1.1. Term “Aruz” and Khalil ibn Ahmad	5
1.2. Concept of beyt (couplet).....	9
1.3. Types of Aruz Elements (Juz ‘).....	12
1.4. “Afai‘l” components (feet)	14
Chapter II. VARIATION OF ARUZ METERS AND CIRCLES OF ARUZA	34
2.1. Description of Aruz meters (buhur).....	34
2.2. Types of Buhur.....	38
2.3. The Aruz Circles	87
Chapter III. ARUZ SCIENTIFIC WORKS CREATED IN MAVARAUNNAHR	101
3.1. Arabic-language treatises on the science of aruz	101
3.2. Inner rhyme in Alisher Navoi ghazals	110
GLOSSARY	118
REFERENCES	122

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INTITUTI

**MUXLISA ZIYAVIDDINOVA
DILDORA JUR‘AT QIZI XUDJANOVA**

ARUZ ILMI

Darslik

“Noshir” – Toshkent – 2019

Muharrir: *N.Norova*
Tex. muharrir: *D.Safayeva*
Dizayner: *Sh.Odilov*
Musahhih: *S.Safayeva*
Sahifalovchi: *R.Xidoyatov*

Nashriyot litsenziyasi AI № 254, 31.12.2014-y.

Bosishga ruxsat etildi 20.11.2019-yil.

Bichimi 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog‘i 8.

Nashriyot bosma tabog‘i 8. Adadi 200. Buyurtma № 19

«Noshir» QK nashriyoti, 100020,

Toshkent sh., Langar ko‘chasi, 78.

«Noshir» O‘zbekiston-Germaniya qo‘shma korxonasida bosildi.

100020, Toshkent sh., Langar ko‘chasi, 78.

M. ZIYAVIDDINOVA,
D. XUDJANOVA

ARUZ ILMI

ISBN 978-9943-5484-1-1

9 789943 548411